

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

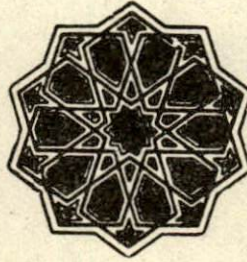

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISBN: 975 - 482 - 472 - X

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği</i>	1
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri</i>	27
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını "Takvim-i Ticaret"</i>	55
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Din-Felsefe Etkileşimi</i>	69
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Türkçe Kur'an mı?</i>	79
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Şemseddin-i Tebrîzî'nin Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Getirdiği Bazı İşarî Yorumlar</i>	107
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi</i>	115
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadîs-i Erbeîn Şerhi</i>	137
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri</i>	147
Doç. Dr. Şamil DAĞCI <i>İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Devamlı Evlenme Engelleri)</i>	175
Doç. Dr. Sönmez KUTLU <i>İlk Mürciî Metinler: İcra Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)</i>	239
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>XV. Yüzyıla Kadar Arap, İnan ve Türk Musikisinin Kısa Tarihçesi</i>	253
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine</i>	273
Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR <i>Rivâyet İlimlerinde Eser Karfızması ve Müslim'in el-Lâmiu's Sahîh'i</i>	287
Dr. Mehmet GÖRMEZ <i>Gazâli Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması</i>	357

Dr. Gülay CEZAYIRLI		
	<i>"Şehir Bütün Bağları Çözer" Sözü'nün Düşündürdükleri</i>	369
Dr. Bayram AKDOĞAN		
	<i>Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda İslam Açısından Musikî Sanatının Değerlendirilmesi</i>	379
Dr. Seyfettin ERŞAHİN		
	<i>Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar</i>	393
Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU		
	<i>Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları</i>	439
Dr. Bünyamin ERUL		
	<i>Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti</i>	455
Dr. Recai DOĞAN		
	<i>Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din eğitimi Açısından Hutbeler</i>	491
Dr. Mustafa AŞKAR		
	<i>Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili</i>	535
Dr. Hasan KURT		
	<i>Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabi: Kusem B. Abbas</i>	565
Ar. Gör. Zülfikar GÜNGÖR		
	<i>Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-Mansûr'a Dâir" Risalesi</i>	581
Ar. Gör. Nurullah ALTAŞ		
	<i>Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine DeneySEL Bir Araştırma)</i>	599
Ar. Gör. Osman AYDINLI		
	<i>Dınar B. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri</i>	661
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>İbn Asâkir ve Tarihi Dimeşk'i Üzerine</i>	691
KİTAP TANITIMI		
Dr. Abdurrahman ACAR		
	<i>Abdülmeccid Ebu'l-Fütuh Bedevî</i>	707
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>Thomas Walker ARNOLD, İntişâr-ı İslam Tarihi</i>	715
Ar. Gör. Murat AKARSAU		
	<i>Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM, "Emevî Hâşimî İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)</i>	725
ÇEVİRİLER		
Dr. Abdulvahid Zennun TAHA (Çeviren: Ar. Gör. Mustafa HİZMETLİ)		
	<i>Endülüsde Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu</i>	731

CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE YAYGIN DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN HUTBELER

Dr. Recai DOĞAN

GİRİŞ

Camiler, ibadet yeri olma özelliği yanında, din eğitiminin temel konuları olan; iman, ibadet, ahlak açısından insanın ruhen ve bedenlenişlediği, bir bakıma halk eğitiminin en geniş biçimde yapıldığı, toplu eğitim merkezlerinin başında gelmektedir. Din eğitimi, pratik yönde olduğu kadar teorik yönde de verimli hale getirmek, cami hizmetlerini yürüten vaiz ve imam-hatiplere düşen görevlerdir. Başta cuma günleri olmak üzere, haftanın belirli günlerinde, hiçbir propagandaya ihtiyaç duymadan, koşarak geldiği camilerimizde Müslüman halkın eğitilmesi, dinî kültürle birlikte, yaşadıkları dönemin ilim anlayışının çeşitli örneklerini dinlemesi, milletçe bütünleşme ve kalkınmaya büyük katkılar sağlamıştır. Camilerin bu bütünleşme ve kalkınma fonksiyonlarını yerine getirmelerinde özellikle şartlarını taşıyan Müslümanlara farz kılınmış önemli bir ibadet olan cuma namazının önemli bir yeri vardır. Şüphesiz cumaya bu önemi kazandıran ve diğer namazlardan farklı bir konuma sahip kılan en esaslı unsur, hutbedir. İslam fihhına göre hutbe, cumanın şartlarından biridir; hutbesiz cuma olmaz¹. Müslümanlara cumayı farz kılan: “*Ey iman edenler, cuma günü namaz için nida olduğu zaman hemen Allah'ın zikrine koşun; alım-satımı bırakın. Bilerseniz, bu sizin için daha iyidir.*”² ayetinde geçen “*Allah'ın zikri*” lafzını müfessirler, “hutbe” olarak tefsir etmişlerdir³. Esasen Hz. Peygamber de: “*İmam (minbere) çıktığı zaman melekler gelip zikri dinlerler.*”⁴ buyururken hutbeye temas etmektedir. Dolayısıyla cumaya anlam kazandıran hususun hutbe olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu özelliğe orantılı olarak hutbeler, tarih boyunca toplumların yönlendirilmesinde önemli bir fonksiyona sahip olmuştur.

1. Abdurrahman el-Cezeri, *Kitabü'l-Fıkh ale'l-Mezahibi'l-Erbe'a*, c.I, Beyrut 1972, s.3 380, 381, 383, 384; es-Seyyid Sabık, *Fıkhü's-Sünne*, c.I, Beyrut 1969, s.308.
2. Cuma (62): 9.
3. Bkz. Nesefî, *Tefsir*, c.IV, Beyrut, tsz, s.256.
4. Buhari, Cuma 31; Müslim, Cuma 10.

Hutbe, Arapça "hatabe" kökünden isim olup, hatibin yaptığı konuşmaya denmektedir⁵. Terim olarak hutbe, hatibin cuma günleri cuma namazlarından önce ve bayram sabahları bayram namazlarından sonra, minberde cemaata yaptığı dini konuşmadır. İbadetin bir parçası olarak ise hutbe, Allah'a hamd, Hz. Muhammed'e salavat, cemaate vaaz ve nasihat ve onlara dua olmaktan ibarettir⁶. Hutbenin amacı ise, Müslümanlara vaaz ve nasihat etmek suretiyle onları bilgilendirmek, iyiliklere yönelmek, dini duygularını geliştirmek ve onları kötülüklerden caydırmaktır⁷. Bu nedenle, hutbede Allah övülür, O'nun birliği, azamet ve yüceliği, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğu ikrar edilir... Müslümanlara, kendilerini manen Allah'a yaklaştıracak ve cennete girmelerini sağlayacak ibadetleri yapmaları tavsiye edilir; Allah'ın gazabına ve cehennemine yaklaştıracak kötülüklerden kaçınmaları gerektiği hatırlatılır⁸. Başka bir ifade ile hutbenin amacı, İslami bir bilgi ve düşünceyi veya bir konuyu usulüne uygun olarak cemaate sunmak ve benimsetmektir⁹. Hutbe irşadın, yaygın din eğitiminin en önemli vasıtalarından biridir ve halkın en çok dinlemek fırsatı bulduğu bir iletişim vasıtasıdır.

Yukarıda hutbe ile ilgili verilen tanımlar genelde tarih içerisinde ve özelde günümüzde hutbe konusunda en çok kabul görenleridir. Ancak, hutbenin, İslam dininin gelişiyile beraber zaten eskiden Arap geleneğinde olan şeklinden¹⁰ ve muhtevasından farklılaşarak dini bir kimliğe bürünmesinden bu tarafa geçirdiği tarihi gelişim göz önünde bulundurulacak olursa, hutbenin çıkışından itibaren gördüğü vazifenin, sadece belli dini konularda Müslümanları bilgilendirmekten çok daha fazla fonksiyonlarla yüklü olduğu görülür. Maalesef hutbelerin tarih içinde geçirdikleri aşamalar, üstlendikleri fonksiyonlar siyasi, ekonomik, kültürel gelişmelerin

5. İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, c.I, s.361.
6. Ebu Bekir el-Kasani, *Bedaiu's-Sana'i fi Tertibi's-Şerai'*, c.II, Nşr. Zekeriya Ali, Ali Yusuf, Mısır, tsz., s.667-668; Halim Sabit, "Hutbelere Dair Ba'de'l-Bi'set-i Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, c.I., Adet 10, 1 Şevval 326-14 Teşrinievvel 324, s.155; Ebu Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, Adet 17, 10 Zilhicce 331-27 Teşrinievvel 329, s.263.
7. eş-Şirbini, *Muğni'l-Muhtaç*, c.I, s.285.
8. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l-Me'ad*, thk. Şuayb el-Arnaut Abdulkadir, 23. baskı, c.I, Beyrut 1989, s.398.
9. Bkz. Mehmet Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimiindeki Yeri*, Ankara 1997, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), s.35. Ayrıca hutbe ve hatip ile ilgili olarak bkz. A.J. Wensinck, "Hutbe", *İslam Ansiklopedisi*, c.V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.617-620; Jons Pedersen, "Hatib", *İslam Ansiklopedisi*, c.V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.363-365.
10. Hutbenin bi'setten önceki ve sonraki gelişimi ile ilgili olarak bkz. Halim Sabit, "Hutbelere Dair-1- Kable'l-Bi'seti Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 6, 5 Ramazan 326-18 Eylül 324, s.89; Halim Sabit, "Hutbelere Dair Ba'de'l-Bi'set-i Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, s.154-155; Ebul Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.262.

hutbeler üzerindeki tesirleriyle beraber araştırılmamıştır. Son zamanlarda hutbelerle ilgili yapılan bir iki araştırma¹¹ veya çeşitli araştırmaların içerisinde yer alan hutbe ile ilgili kısımlar ise, onun tarihi gelişimini bütün yönleriyle ve hutbeden ne anlaşılması gerektiği ve yaygın din eğitiminde tarih boyunca üstlendiği fonksiyonu ile ilgili bir fikir vermekten uzaktır. Bu sebeple, hutbelerin günümüzde geldikleri noktayı iyi tetkik edebilmek ve bir yaygın din eğitimi yolu olarak neler yapılması konusunda da dikkatli kararlar verebilmek için, geçirdikleri tarihi gelişimi en iyi şekilde ortaya koymak gerekir.

Hutbenin tarih içindeki gelişim safhalarının incelenmesi, onun doğrudan doğruya bir kitle iletişim aracı fonksiyonuna da sahip olması sebebiyle aynı zamanda şu soruların cevaplarını da bulmamızı kolaylaştıracaktır: Hangi inanç esasları topluma verilmektedir? Normal bir Müslüman dini hakkında ne öğrenmektedir? Neyi bilmektedir? Resmi olarak neyi bilmesi gerekmektedir? İslam ile devletin istekleri nasıl uyumlu hale getirilmektedir? Özellikle hangi konular söz konusu edilmektedir? Diğer taraftan hutbe, dini bir ibadet olmanın ve dini bilgileri Müslümanlara iletmenin yanısıra, bu kazandığı anlamının dışında hangi anlamlarla yüklenmiştir, hangi amaçlara ulaşmada bir araç olarak kullanılmıştır? sorularının cevaplarını da yapılacak bu tür tarihi bir araştırmada bulmak mümkün olacaktır. Hatta bu soruların cevaplarının ötesinde hutbe gerçekten başlangıçta sadece dini bir fonksiyonla mı, yoksa bunun dışındaki herhangi diğer bir fonksiyonla mı, veyahut her ikisi ile de yüklü olarak mı ortaya çıkmış, gerçek anlamını daha sonra siyasi, idari, ekonomik, kültürel gelişmeler etkisiyle mi kaybetmiştir veya kazanmıştır sorusunun cevabını da bulmak kolaylaşacaktır. Bu soruların cevaplarının verilebileceği bir araştırma hutbenin yaygın din eğitimindeki yerini ve önemini belirlemeye büyük katkıda bulunacaktır.

Bu çalışmada, yaygın din eğitimi açısından hutbelerin tam manasıyla yerinin ve öneminin değerlendirilebilmesi için yaygın din eğitiminin tanımı ve amacını da belirtmek yararlı olacaktır. Örgün eğitim kurumlarında

11. Hutbelerle ilgili doğrudan bizim tesbit edebildiğimiz iki araştırma vardır ki, ikisi de hutbelerin tarih içinde geçirdikleri safhaları vermekle beraber daha çok günümüze yönelik birer alan araştırmasıdır. Bkz. Mehmet Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Sabine Prator, *Türkische Freitagspredigten Studien zum Islam in der heutigen Türkei*, Berlin 1985; Nesimi Yazıcı, "Osmanlı SOn Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu 24-27 Ekim*, İstanbul 1996 (basılmamış), s.1-8. Yine Nesimi Yazıcı'nın "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Gözlemler (1916-1917)" adlı makalesinde Cumhuriyet öncesi dönemle ilgili hutbe konusunda çok önemli kısımlar vardır. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Gözlemler (1916-1917)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s.111-121.

verilen din eğitim ve öğretiminin dışında halkı din konusunda aydınlatmak üzere değişik mekanlarda değişik kişilerce yapılan etkinliklerin tümüdür. Daha geniş bir tanımla, toplumun her kesimine dini bilgi veren, hayatı yorumlama becerisi kazandıran, ortak dini ve milli değerleri aşıl原因; dinin kardeşlik, özveri, hoşgörü gibi meziyetlerini kazandıran, dini pratiklerin usulüne uygun yerine getirilmesine yardımcı olan fakat, sonuçta kişiye dini bir meslek kazandırmayan, bu alanda bir görev alabilme hakkına sahip kılmayan eğitimidir¹². Amacı ise, her yaş ve cinsiyette ve farklı eğitim düzeyinde insanları din konusunda bilgi sahibi kılmak ve dini pratiklerin usulüne uygun yerine getirilmesini öğretmek; bilgi eksikliklerini gidermek, yeni bilgilerle takviye etmek kısaca İslam'ın öngördüğü vasıflarla insan yetiştirmektir. Görülüyor ki, yaygın din eğitimi ile ilgili verilen bu kısa bilgiler daha çok günümüz için geçerlidir. Yaygın din eğitiminin vasıtalarından biri olan hutbenin ise, Cumhuriyet öncesi dönemde zamanın sınırlılıkları da göz önüne alındığında önemli bir yaygın din eğitimi faaliyeti olduğu ortaya çıkar. Yine araştırmanın ileri sayfalarında da görüleceği üzere tanımı ve amaçları da günümüzde yapılandan oldukça farklı bir içeriğe sahiptir.

Bu çalışmada özelde II. Meşrutiyet dönemi çalışma konusu yapılmakla beraber, bu dönem hakkında doğru tespitler yapabilmek ve hutbenin yerini ve önemini belirleyebilmek için hutbenin gelişim safhaları ile ilgili kısa bir inceleme de yapılmıştır. Daha çok II. Meşrutiyet diye adlandırılabilir olan Cumhuriyet dönemi öncesi hutbeler meselesi, dönemin ileri gelen yayın organları ve fikir adamlarının yazdıkları eserler çerçevesinde araştırılmıştır. Araştırma sırasında hutbe meselesi incelenirken içeriği ile ilgili incelemelerin yanısıra, dönemin siyasi, ekonomik, kültürel gelişmeleri de göz önünde bulundurulmuştur.

A. İKİNCİ MEŞRUTİYET'E KADAR HUTBELER

İslam aleminde gerek mana yakınlığı, gerekse İslam'ın başlangıç yıllarındaki uygulamalar nedeniyle imam ya da imamet, bugün anlaşılmanasıyla sadece namaz kıldırman kimseye verilen bir ad değildir. Bu isim, namaz kıldırma yanında, genellikle bütün Müslümanların siyasi önderi manasına kullanılırdı. İslam'ın ilk yıllarında imamlık ve hatiplik hizmeti bizzat Hz. Peygamber'in kendisi tarafından yürütülmüştür. Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in hutbe okuyuş şekli ile ilgili birçok rivayetler

12. *Milli Eğitim ve Din Hayatı (Tebliğ ve Müzakereler)*, Boğaziçi Yayını, İstanbul 1981, s.114; Abdullah Nişancı, "Milli Eğitim Sistemi İçerisinde Yaygın Din Eğitimi", *Milli Eğitim ve Din Eğitimi*, Ankara 1981, s.128-148; Yahya Kemal Kaya, *Türkiye'de Yaygın Eğitim*, Başbakanlık DPT Yayını, ANkara 1985. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Bulut, s.20-61.

vardır. Bu rivayetler dikkatli bir şekilde incelendiği zaman, Hz. Peygamber'in mesajını müminlere en iyi şekilde ulaştırabilmek için jest ve mimiklerinden tutun da ses tonunu ayarlamasına, hatta müminlere hitap edeceği yere çıkışına kadar ki hal ve hareketlerine itina göstermesi ile ilgili birçok hususlara dikkat ettiği hemen görülür¹³. İletişimde bu gibi şekle ait hususlar çok önemlidir. Fakat bizim ilerde hutbenin şekli yanında özellikle muhtevası hususunda yoğunlaşacağımız göz önüne alınırsa Hz. Peygamber'in hutbelerinin içeriğinin ne olduğu hususunu burada ön plana çıkarmamız daha isabetli olacaktır. Hadis külliyatında Hz. Peygamber'in hutbelerinin içeriği ile ilgili rivayetleri değerlendiren İbn Kayyim el-Cevziyye, Hz. Peygamberin çoğu zaman Kur'an ile hutbe verdiği sonucuna varmıştır¹⁴. Malumdur ki, Hz. Peygamber'in Medine'de irad ettiği 500 civarında hutbesi vardır. Ancak bunlardan bize çok azı intikal etmiştir. Hz. Peygamber'in en küçük davranışını, özel durumlarını ve sözlerini tespit ve nakletmede hassasiyet gösteren ashab-ı kiram, acaba niçin Hz. Peygamber'in hutbelerini daha fazla nakletmemişlerdir? Bu, merak celbeden bir sorudur ve bazı araştırmacılar bu soruyu "Hz. Peygamber'in hutbelerinin bir çoğunu Kur'an ayetlerine tahsis etmesi dolayısıyla ashabın nakletme ihtiyacı duymadığı" şeklinde cevaplandırmaktadırlar ki bu cevap, hadis kitaplarında Hz. Peygamber'in hutbelerinin içeriği ile ilgili rivayetlere de uygun düşmektedir. Bu aynı zamanda Hz. Peygamber tarafından hutbede Kur'an'a verilen yere de işaret etmektedir. Elbette yine hadis rivayetlerinden öğrendiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber Kur'an dışında da hutbelerinde önemine göre uzun veya kısa olmak üzere başka konulara da yer vermiştir. Ancak bunların sayısı çok azdır¹⁵.

Müslümanların sayısının giderek artması, dar alan içerisinde de olsa İslam'ın yayılması, yeni yeni cami ve mescitlerin yapılmasına¹⁶, yeni dinin esaslarını öğretecek ve uygulamasına rehberlik edecek başka kişilere ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak üzere de bu konuda, kendisini yetiştirmiş kişilerden istifade edilmiştir. Hz. Peygamber yeni Müslüman olanlara dini öğretmek, onları Kur'an'ın yoluna sevk etmek üzere sahabenin alimlerinden özellikle Suffa ashabından faydalanmıştır¹⁷. Bu kişiler, eğitim-öğretim, tebliğ ve irşat hizmetlerini genelinde cami ve mescitlerde yürütmüşlerdir. Kaynaklarda belirtilmemekle

13. Peygamberimizin hutbelerinin şekil ve muhtevası ile ilgili olarak bkz. Buhari, Cuma 2., 32, 33, 36; Buhari, Salat, 84; Müslim, Cuma 3, 11, 41, 43, 47, 50-52, 54-59; İbn Mace, İkametü's-Salat 85, 86; Nesai, Cihad 32; Nesai, Zinet 122; Darimi, Salat 197.
14. İbn Kayyim el-Cevziyye, s.191. Ayrıca bkz. Muhammed Ebu Zehra, *el-Hatabe*, 2. Baskı, Kahire 1980, s.273.
15. Halim Sabit, "Hutbelere Dair Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviye", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 12, 17 Şevval 326-30 Teşrinievvel 324, s.179-180.
16. Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev. İ. Süreyya Sırma, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981, s.77.
17. Ahmet Çelebi, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, 2. baskı, Ter. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1983, s.211.

beraber ehliyet sahibi olan bu kişiler, mahalle ve köylerde cuma namazının o zamanki şartları sebebiyle beş vakit namazlarda imamlık hizmetini de yapmışlardır.

Dört halife devrinde de imamlık-hatiplik hizmetlerini merkezlerdeki büyük camilerde bizzat halifelerin kendileri, diğer şehir merkezlerinde tayin ettikleri valiler veya onların görevlendirdikleri kişiler, mahalle ve köylerde ise, cemaatin veya köylünün seçtikleri ehliyetli ve liyakatli kişiler yürütmüşlerdir. İlk halifelerin bu göreve başkalarını tayin etmedikleri, çeşitli hayati tehlikelere rağmen bizzat kendilerinin imam olarak cemaate namaz kıldırarak kaynaklarda belirtilmektedir¹⁸. Bu, halifelerin dini, idari ve siyasi fonksiyonları arasında dini önderlik görevinin de en başta geldiğine işaret etmektedir¹⁹.

Şimdi gerek Hz. Peygamber'in, gerekse onun görevlendirdiklerinin ve halifelerinin idari, siyasi görevleriyle beraber dini önderliği de beraberinde yürütmelerinin özellikle cuma ve onun önemli bir unsuru olan hutbe açısından ne gibi bir önemi olabilir? sorusunun cevabını bulmaya çalışalım. Burada akla gelen en iyi ihtimal, bir kitle iletişim vasıtası olarak hutbenin, dini bilgilerin Müslümanlara naklinde geçmiş Arap kültürünün de etkisiyle zamanın en iyi iletişim vasıtası olmasıdır denilebilir. Raşid halifeler de Hz. Peygamber'den bu usulü gördükleri için aynen devam ettirmişler²⁰ ve daha çok başlangıçta sırf Kur'an'ın ayetlerinin iletilmesinin ağırlıkta olduğu hutbe içeriğini de devam ettirmişlerdir. Onlar da zaman zaman Kur'an'ın dışında yönetimle veya diğer hususlarla ilgili hususları anlatmada hutbeyi bir vasıta olarak kullanmışlardır. Yine ilk halifelerin Hz. Peygamber'in yakın dostları olmaları nedeniyle dinin esaslarını çok iyi bir şekilde öğrenmiş olmalarının, dini ve idari görevlerinde Hz. Peygamber'i örnek almayı daha iyi uygulamış olmaları veya bu gayret içinde bulunmalarının da burada etkili olabileceği söylenebilir. Bütün bunlardan hutbenin dini bilgileri aktarma yanında diğer konularda bilgilendirmek hem Hz. Peygamber hem de Halifeleri tarafından kullanıldığı gibi bir sonuç çıkarılabilir. Ancak, İslam'ın Hz. Peygamber ve dört Halife devrinde manevi değerler sistemi olarak gelişmiş ve yayılmış olmasına rağmen, teşkilat, müessese, sosyal düzen ve iş bölümü bakımından tam olarak gelişmiş olmadığı²¹ göz önüne alınırsa, bunu söylemekte erken davrandığımızı da ifade edebiliriz. Zaten İslam'ın genişlemesi ve yayılması, özellikle

18. İbn Haldun, *Mukaddime*, c.I, çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s.554-560

19. Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XLVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s.108-113.

20. Bkz. Ebul Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?" *İslam Dünyası*, s.264.

21. Hayreddin Karaman, "İslami Uyanışın Öncüleri", *Toplum ve Bilim* 29/30, İstanbul 1985, s.103.

le Hz. Ömer devrinden itibaren önemli merkezler başta olmak üzere bütün şehir, kasaba ve köylerde birer, hatta bazı şehirlerde birden fazla mescit veya caminin inşa edilmesiyle birlikte, coğrafi, ekonomik ve ulaşım güçlüğü gibi engeller, halifenin dini ve idari görevlerini tek başına yönetme ve yürütmesini imkansız kılması da yine bize bunu göstermektedir. Bu nedenle, şehir merkezlerine atanan valilere, idari görevler yanında dini görevler de verilmiştir²². Camiye imam olmak, mülki olsun askeri olsun o mahallenin başkanına has bir imtiyaz oluşmuştur²³.

Buraya kadar ki verilen bilgileri yaygın din eğitiminde hutbe açısından değerlendirecek olursak; hutbe yoluyla eğitim, İslam eğitiminde belirtildiği üzere önemli bir yere sahiptir. Buradaki "İslam Eğitimi", Hz. Peygamberle başlayıp bilimlerin ve eğitim kurumlarının ayrışıp branşlaşmalara kadar olan süre için "Genel Eğitim" anlamındadır. Çünkü o zaman eğitim, din eğitiminden ibarettir, ama bir yönüyle de sadece din eğitimi ile sınırlı değildir; aksine bir insanlık eğitimidir. Eğitimin tamamı din merkezlidir ki, bu sadece İslam dünyasına ait bir özellik değil, antik çağdan itibaren bütün kültürlerde kendisini gösteren bir hususiyettir²⁴. Belki İslam buna yeni bir bakış açısı ve zenginlik getirmiştir. İşte din merkezli olan bu insanlık eğitiminde, ya da diğer bir deyişle genel eğitim içerisinde hutbe ve hutbe yoluyla eğitim gerçekten önemli yere sahiptir. Çünkü hutbe kavramı bir eğitim terimi ve eğitim faaliyeti olarak iyiye ve güzele yöneltme, doğruyu gösterme olarak nasihat, öğüt, irşat ve tezkir kavramlarını ve bu kavramların ifade ettikleri işlevleri kapsamanın yanısıra, başlangıçtaki eğitim anlayışına ve dönemin siyasi, ekonomik, kültürel unsurlarının da etkisiyle bir kamuoyu oluşturma aracı ve sürecidir. Bu sebeple, başlangıçta ve aşağıda da belirtildiği üzere sonraki dönemlerde etkisini kaybetmiş olsa bile hutbeyi, sadece devletin bir haberleşme aracı olarak görmek ve değerlendirmek yanlıştır. Bu anlamda, Borthwick'in, hutbenin "her zaman için devletin haberleşme kanalı olarak görülmüş"²⁵ olduğuna dair tezini desteklemek için ilk dönem hutbelerinin büyük oranda politik içeriğine dikkat çekmeye çalışması ile ilgili gayretinin, İslam'ın ilk dönemleri, tebliğinin özellikleri ve yukarıda anlatılan hususlar göz önüne alındığı zaman, boşuna bir çabadan başka bir şey olmadığı görülür.

Hutbenin Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin'den sonra aldığı şekil ve içerik de yine siyasi, coğrafi, idari, ekonomik, kültürel şartların değişmesinden ve bunun da hutbedeki yansımından başka bir şey değildir.

22. Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, c.I, Çev: Zeki Megamiz, Doğan Güneş yayınları, İstanbul 1971, s.199-200.
23. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c.I, Çev: M. Said Mutlu Salih Tuğ, İrfay Yayınevi, İstanbul 1969, s.79.
24. Bkz. Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s.79-82.
25. B.M. Borthwick, "The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication", in *MEJ* 21 (1967), s.301.

Mesela emevilerle birlikte dini ve idari konularda ortaya çıkan pek çok anlaşmazlıklar²⁶, siyasi çekişmeler, devletin idari yapısının hükümdarlık olmasına ve toplumda birçok idari ve sosyal problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve dolayısıyla siyasi idare ile dini otoritenin ayrılmasını kolaylaştırmıştır. Yani Emeviler idareyi ele alınca, halifeler yalnız siyasi hükümdar durumuna gelmişler, dini görev ve sorumlulukları tamamen dini otoritelere, yani alimlere bırakmışlardır. Çünkü, onlar, dini görevleri yürütecek dini bilgi ve kültüre, ehliyet ve liyakate sahip değillerdi ve bazı halifeler dindar olmaktan ve dini kaideleri uygulamaktan aciz olarak yetişmişlerdi²⁷. Abbasiler döneminde de halifeler özel durumlar dışında hutbe okumayı ve namaz kıldırmaı bırakmışlar²⁸, hutbe sadece hatip tarafından verilen bir konuşma haline gelmiştir. Hutbelerin, hatiplerce sanatkarane bir şekilde oluşturulan tekerleme şeklindeki ibarelerinin ortaya çıkışı da bu döneme rastlar²⁹.

Böylece Hz. Peygamber ve dört halife zamanında dini, siyasi ve idari faaliyetler tek elde toplanırken, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı yönetimlerinde tek iktidar uygulaması bölünmüş, siyasi ve idari iktidar, dinin örgütlenmesi, özellikle eğitim, adalet, fetva ve dini hizmetlerin yönetimi gibi hizmetleri yürütmek sultana bağımlı şekilde kamu yönetimi içinde müesseseleşme oluşmuştur³⁰. Bu ayrılmadan sonra halifeler ve onların tayin ettikleri valiler, imamlık ve hatiplik görevleri için başkalarını görevlendirmeye başlamışlardır. İmamların seçilmesi ve tayini de dahil, dini ve idari işlerin yürütülmesinde hükümdar kararlarını, dini otoritelerin hükümlerine dayanarak vermeye başlamıştır. Bu karakteristik özellik, Abbasi halifeleri, diğer halifeler ve diğer İslam ülkeleri de dahil olmak üzere Osmanlılar zamanında da bazı değişikliklerle beraber devam etmiştir³¹. Ancak siyasi ve dini görevlerdeki ayrışımına rağmen, cuma hutbeleri İslam tarihinin hemen her döneminde dini hükümlerin anlatılması yanında, cuma namazının farziyetinin daru'l-İslam, hürriyet ve emniyet şartlarına bağlı olması, hutbelerde halife-padişahın adının³² okunması, hutbeye kılıçla çıkılması vb. gibi nedenlerden dolayı doğrudan veya sembolik olarak siyasi muhteva da taşımaya devam etmiştir. Hutbenin, diğer fonksiyonlarıyla beraber, siyasi bir araç olarak kullanılması bir anlamda bu özellikleri kolaylaştırıyordu.

26. Hutbenin asli şeklinin Emevilerle beraber bozulmaya başlaması ile ilgili olarak bkz. Ebul Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", İslam Dünyası, s.264.

27. Çelebi, s.211; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Derstleri*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.19-23.

28. Borthwick, s.302.

29. Bröckelmann, *GAL*, c.I, s.92.

30. Davud Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İşaret Yayınları, Bilimsel Araştırma Dizisi 1, İstanbul 1989, s.19.

31. Çelebi, s.211; Ramazan Buyrukçu, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 166, Ankara 1995, s.30.

32. Bkz. Ebu'l Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?" *İslam Dünyası*, s.264.

Burada Cumhuriyet öncesi hutbe meselesini incelememizden dolayı, Osmanlı ile ilgili bazı hususlara ayrıca işaret etmek yararlı olacaktır. Osmanlılarda imamlık ve hatiplik görevlerine genellikle medreselerde okuyan kişiler getirilirdi. Ancak bunların en üst derecede bir eğitim öğretim görme zorunluluğu yoktur. Vakıf camilerinde imamlar, vakfiye şartlarına göre tayin edilir ve maaşları verilir. Osmanlılarda mahalle imamlarına, namaz kıldırma görevleri dışında idari ve beledi birçok vazifeler verilmişti. İmamlar, buldukları mahallede ahlak zabıtasına bakmaya, nüfus ve tabu kayıtlarını tutmaya, evlenme ve boşanma işlerini idare etmeye memur oldukları gibi, hükümetin halka iletmek istediği emir ve tebliğleri duyurma görevini de yürütürlerdi³³. Tanzimat'tan itibaren imamlık ve hatiplikle ilgili hususlar Tevcih-i Cihat Nizamnameleriyle düzenlenmeye başlandı³⁴.

Osmanlılar'da da maalesef hutbeler Abbasiler döneminde oluşmaya başlamış olan ve sadece şekle dikkat edilip içeriğin hemen hemen kaybedildiği bir vaziyet almıştır. Abbasilerden farklı olarak Osmanlılarda sadece hutbede orta kısımda okunan hadislerin her hafta değiştirilmesine özen gösterilmiştir³⁵. Hutbenin Arapça okunduğu ve tebasının büyük çoğunluğunun Arapça anlamadığı bir ülkede, hutbelerin dini mi yoksa siyasi mi bir içeriğe sahipti, ne tür bir araç olarak kullanılıyordu vb. gibi soruların tartışmasını yapmak manasızdır. Hutbeyi dinleyen içeriğini anlamadıkdan sonra onu hangi amaçla kullanırsanız kullanın hiç bir faydası yoktur. Dinleyenleri anlık heyecanlandırmaktan ve belli bir ibadetin bir unsurunu şekil olarak yerine getirmekten öteye bir faydası olamaz. Maalesef, Osmanlı ülkesinde Arapça bilen, bilmeyen ayırımı yapılmadan, geniş coğrafyanın tamamında hutbeler Arapça okunmuştur. Hutbelerin dili o derece etkili bir biçimde kullanılmıştır ki, hutbeler büyük bir cemaat çoğunluğu tarafından huşu içerisinde dinlenilmeye çalışılan ve fakat anlaşılması için pek de gayret sarf edilmeyen metinler olmaya, uzun yüzyıllar ve nesiller boyunca devam etmiştir. Ancak burada II. Meşrutiyet'ten önceki bazı hutbelerle ilgili görüşlere geçmeden önce Osmanlılarda Arapça okunan hutbenin dinleyenler tarafından anlaşılması ile ilgili bir uygulamadan da bahsetmek yerinde olacaktır. Osmanlılarda Kürsü Şeyhliği diye adlandırılan bir müesseseye vardı. İki Eyüp camiine tayin edilen Kürsü Şeyhleri daha sonra Sultan Selim, Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Sultan Ahmet, Ayasofya camilerine de tayin edilmişlerdir. Cuma vaizi de denilen ve 1726-27'de Selatin Şeyhliği şeklinde değiştirilen Kürsü Şeyhleri,

33. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.162.

34. "Tevcih-i Cihat" Nizamnameleri için bkz. "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi", *Düstur*, Tertib-i Evvel II, 10 Safer 1290, s.177-179; "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi", *Düstur*, Tertib-i Evvel III, 2 Ramazan 1331, s.500-504.

35. Gotthard Jaschke, "Der Islam in der neuen Türkei" in *WI*, N.S.I. 1951, s.71.

zaman içerisinde İstanbul'daki diğer bazı camilere de tayin edildikleri gibi, vilayet ve sancak merkezlerinde de görevlendirilmişlerdir. Bunların en önemli görevleri, cuma namazı sırasında hatip tarafından Arapça olarak okunan hutbeyi, namaz bitimindeki vaazları esnasında cemaate "izah ve telkin" etmektir³⁶. Fakat bu uygulama içerisinde bulunulan dönemde, oldukça gevşemişti ve zaten tatbikatta bulunsa bile, ancak az sayıda müslümanın istifadesine imkan verebilecek kısmi bir çözümdü³⁷.

Cuma hutbelerinin İslam tarihi boyunca doğrudan veya sembolik olarak siyasi bir muhteva taşıdığını yukarıda belirtmiştik. Ancak iktidar ve muhalefetin hutbelerde, bu adı taşıyan kitap ve yazılarda mücadele vermeleri, bu yolla meşruiyet aramaları yahut muhalefeti dinin dışına çıkarmakla itham çabaları ıslahat ve modernleşme süreciyle orantılı olarak, II. Meşrutiyet öncesi başlayan ve bu dönemde de yoğunluğunu artıran bir üründür ve "halka gitme" ve "dil"le alakalıdır.³⁸ Ali Suavi'nin cami cemaatına vaaz verir gibi yazması, bazı makalelerini de "Hutbe" başlığı ve formu ile kaleme alması bunun bir sonucudur³⁹. Yine Ali Suavi'nin hutbeleri halka gitme ve Tanzimatla başlayan modernleşme çabalarında bir araç olarak kullanmasının yanında, hutbelerin özellikle şekline önem verilerek makamla okunup ancak, hiç muhtevalarına dikkat edilmedikleriyle ilgili de 1870'lerde çıkan bir yazısı da vardır. Aslında hutbelerin 1870'lerden önce de gündeme gelmeleri yine Fransız ihtilalinin getirdiği kavramların islami bir içerik kazandırılarak biraz öncede değinildiği üzere geniş halk tabakalarına yaygınlaştırılmasının, yapılan ıslahat ve yeniliklerin halka anlatılmasının ve benimsetilmesinin bir sonucudur. Bu beraberinde hutbelerin şekil ve muhtevasını, muhteva da anlaşılabilirliğini beraberinde getirmiştir. Ancak II. Meşrutiyet öncesi dönemdeki hutbelerle ilgili eleştiriler daha çok bu dönemde hutbelerin kullanılış amacına hizmet edecek olan şekle girmesine yarayacak olan şekil ve muhteva ile ilgilidir. Çünkü hutbenin, halka gitmede ve yapılanların halka anlatılması ve benimsetilmesinde başarılı olunmasında, ilk önce onun halk tarafından anlaşılır olması, ikincisi ise içeriklerinin klasik hutbe konularından kurtarılarak veya daha doğrusu genişletilerek, İslamla da uygunluğu sağlamak suretiyle elverişli bir hale getirilmesini gerektiriyordu. Bu, ıslahat ve reform hareketlerinin de bir sonucu olarak hutbenin, sanki ilk dönem

-
36. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", s.5. Ayrıca bkz. Mehmed Emin, "Kürsü Şeyhleri: Selatin Şeyhliği", *Sebilürreşad*, c.XVII, Adet 427-428, Haziran 1335, s.88-89.
37. Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", s.5.
38. Yeni Osmanlıların, bu usule başvurmaları konusunda bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı-Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, trc. Metin Çulnaoğlu, İletişim yayınları, İstanbul 1992, s.180.
39. Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.78-79.

İslam'ın karakterini taşıyan bir siyasi haberleşme kanalı olarak usule uygun düzeltilmiş ve yeterli hale getirilmiş şekli olacaktı. Ancak hutbe ile ilgili yazılan ve söylenenlerde hutbenin bir haberleşme aracı olmasından öte şekil, muhteva ve dili ön plandadır. Bu bağlamda, 1908 öncesi hutbe ile ilgili düşünceler ve eleştiriler görünüşte bugünkü hutbe nasıl olmalı, cemaate neler vermeli ve nasıl verilmeli? Hatiplere neler tavsiye edilmeli? sorularına çözüm arayışlarına yoğunlaştı. II. Meşrutiyet'ten önce Ali Suavi'nin "Zemane Hutbesi" başlığını taşıyan makalesi o zamana kadar Osmanlı ülkesinde okunan hutbelerde şekle ve muhtevaya önem verilmediğini eleştiren bu anlamdaki bir yazıdır⁴⁰. Yine Muallim Naci de "Hutbe dinlemekten hatta esna-yı hutbede kelime-i vahide söylememekten maksat, hatib-i edibin lisanından cereyan edecek hikem-i aliyeyi hakkıyla iz'an ve bu tarik ile terbiye-i nefis ve vicdan olduğu halde camilerde kulağımıza hatiplerin nağamat-ı zaidesinden başka bir şey girmemekte olma-

40. Zemane Hutbesi.

Mümkün olsa da vakt-i saadette ve evkat-i hilafette hutbe dinleyen sahabeden biri kalksa ve bizim mesela Ayasofya Camii'ndeki hutbeyi dinlese acaba ne der ne zanneder? Şol sahabi ki hutbe, müstemilerin anlayacakları lisanda nasihat ve tebliğ-i emr-ü nehy ve icabında talim-i tedabir-i harbiyye ve ilan-ı harp ve bunların gibi talimattan ibaret olduğunu bilmiş anlamış (tır). Bu sahabi bizim hurç (meşinden yapılmış büyük heybe) binişli burc imameli, imamesi sırmalı cicili bicili hatip efendinin o müzeyyen minbere çıkıp Türklerin anlamadıkları bir lisanda Arabandan, ya acem aşirandan tutturup elhamdullah elhamdullillah (80 elif miktarı) elhamdiulillah (70 elif miktarı) meddi boğaz boğumlarına bi't-taksim nagamat çevirdiğini görse acaba ne der? Merak bu ya ihtimaldir maa't-taaccüb dinler, dinler de hatip minberden inince yakalayup "Ey mü'min bunca mü'minin hutbe ve nutuk istima için ictima ve kemal-i edeb ile işğa (kulak verip, dikkatle dinlemek) ettiler. Sen ise minbere çıkıp bağırdın, çağırdın. Ne idi muradın?" der.

Zannolunur ki beyinlerinde şöyle bir mükaleme geçer: "Be ne cahil ağrabisin. Beni bağırdı, çağırdı zannediyorsun. Ben Arabandan girdim, aceme atladım, acemden İsfahana geçtim."

Sahabi der ki; "Ben Bedir gazasında bulundum. Şam fethinde hazır idim Yermuk'ta dahi kılıç salladım, fütuhât-ı Mısır'da dahi blundum. Şimdi seyahat mefaharetini bırakalım. Şu sen minberde ne dedin?"

Hatip der ki; "O hutbeyi ben mi yaptım. O hutbe merhum büyük imam efendindir. Ben onu hutbe mecmuasından ezberledim. Onu cühela ne anlar?!..."

Sahabi: "Be mü'min sana manasından sual ediyorum. Sen teğanni ederken kalbin ne mana tefekkür ederdi?"

Hatip Efendi der ki; "Ne cahil imişsin!... Ben sana Arabandan aceme, acemden İsfahana gezindim, dedim. Sen seyahat naklediyorum zannettin. Şimdi de manasından sual ediyorsun. Zahir ben hutbe okurken kalbimle ve parmaklarımla dümtük vurmaya bırakıp da başka şey düşüneceğim ve makamı gaib edip rezil olacağım öyle mi?!..."

Derken birkaç efendi yanlarına gelir, "Efendi nafile yüreğine üzme" diyerek hatip efendiyi alırlar. Sahabi: Bunlar "Dinlerini bir oyun ve eğlence edindiler" (Araf, 51) der. Ve bize cahil olduğundan camilerin musiki meclisleri ve hutbelerin bülbül avazesi olduğunu ne anlar?" Ali Suavi, "Zemane Hutbesi", Ulum Gazetesi, 29 Muharrem 1287/1 Mayıs 1870, s.1116-1118, Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", s. 1-2'den naklen.

sına nasıl teessüf olunmaz?"⁴¹ diyerek II. Meşrutiyet öncesinde hutbelerin dili ve dolayısıyla anlaşılması meselesine dikkat çekmektedir. Bazen hutbe ile ilgili başlayan tartışmaların, modernleşme ile ilgili görüşlere paralel olarak, Batı veya diğer sebeplerle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışıldığı görülür. Böyle bir bakış açısı birçok yanlışlıklara sebebiyet verebilir. Çünkü her başlayan yeniliği bir başka etki ile açıklamaya çalışırsak, Müslümanların bizzat kendilerinin görüp, ıslah ve terakki isteği içerisindeki girişimlerini açıklamak da zorlaşacaktır. Elbette bazı değişim isteklerinde yabancı etkiler olmuştur. Bu etki doğuşunda da olabilir sonra da olabilir. Ancak her şeyi biraz önce de ifade edildiği üzere bir başka sebebe bağlamamak gerekir. II. Meşrutiyet öncesi bu dönemde hutbelerle ilgili ileri sürülen görüşler de aşağıda görüleceği üzere düşünen Osmanlı yazarlarının kendi fikirlerinden ve çabalarından başka bir şey değildir. Ancak zaten çok daha önce başlamış olan hutbe meselesine özellikle Orta Asya'nın etkisi II. Meşrutiyet'te vardır.

Hutbelerle ilgili yukarıda verdiğimiz tarihi gelişim ve ikinci Meşrutiyet öncesindeki hutbelerin dil ve içeriğine yönelik bir iki misalden sonra şimdi Cumhuriyet öncesi her alanda bir lâboratuar olarak nitelendirilebilecek, hemen her şeyin yazılıp konuşulduğu II. Meşrutiyet dönemindeki hutbe meselesini incelemeye geçebiliriz. Bu kısımda, hutbeler konusu, öncelikle zamanın yayın organlarında hutbe ile ilgili cereyan eden tartışmalar, hutbenin kullanılış amacı, içeriği, dili, şekli, hutbe okuyan hatibin özellikleri gibi başlıklar altında incelendikten sonra, dönemin fikir akımlarının görüşleri çerçevesinde incelenmiş ve bütün bu bilgiler ışığında yaygın din eğitimi açısından hutbelerin yeri ve önemi bir değerlendirilmiştir.

B. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Hutbeler

Cumhuriyet dönemi öncesi hutbeler meselesini iyi tahlil edebilmek için bu dönemin özellikleri konusunda bir açıklama yapmak faydalı olacaktır. 1908 İnkılabı'nın belki en önemli sonucu o zamana kadar hiçbir aşamada görülmeyen geniş kapsamlı bir tartışma dönemi açmış olmasıdır. 1700'lerde başlamış olan çağdaşlaşma bunalımının çözümlenecek bütün meseleleri sanki bu 1908 ile 1918 arasındaki on yılın içine sıkıştırılmıştır. Bu fikir tartışmaları çerçevesinde devlet, milliyet ve din; aile, gelenekler ve eğitim; ekonomik kalkınma meseleleri üzerine söylenenlerin biraz ayrıntısına girerek çözümlenememiş, belki de çözümlenemez meselerin geriye kalışı bize yeni bir dönemin başında değil, uzun bir sürenin artık sonunda olduğumuzu gösterecektir. 1876 anayasasında yapılmak

41. Ebu'l Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.263'den naklen.

istenen ve yapılan değişiklikler, İslam dininin devletin resmi dini olduğu maddesine değinemediği için, din-devlet arası ilişki meselesi, bir anayasa meselesi olarak değil, dolaylı bir yoldan kaçınılamayan bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Bu, din müessesinde yenilikler yapılması sorunu olarak zuhur etmiştir. 1908 İnkılabı'ndan sonra din alanında ıslahat ve modernleştirme gerekliliği üç ana fikir akımının birleştiği noktalardan biridir. Hepsinin başlangıç noktası şu gözlemde toplanıyordu: İslamlık akli, hatta tabii bir dindir. Bu, aslındaki halinden çıkmış, akla ve tabiat kanunlarına aykırı inançlarla bozulmuştur. İslamlığı bunlardan temizleyerek saf haline döndürmek gerekir. En büyük inkılap bunu başarmak olacaktır. Fakat saf halindeki İslamlığın niteliği, bunun dünyevi hayat kuralları ile ilişkisi, saf hale döndürülmek üzere ne gibi müesseselerin kaldırılması veya ıslahatların yapılması gerektiği noktaları üzerinde ayrılıklar hemen ortaya çıktı⁴². Bu konu en başta şeyhülislamlığı ve medreseyi ilgilendirecekti. Böyle bir konuda devletin yarı gücünü elinde tutan din müessesesi hareketsiz kalamazdı. Eski Osmanlı geleneğinde medrese bir din kurulu değil, bir devlet kuruluşuydu ve başlıca fonksiyonu hukuk eğitimi vermektir. Halbuki şimdi din aydınlanması fikri gelince bu, medreselerin de modern okullar gibi modernleştirilmesi fikrine yol açtı. Medreselerin eğitiminin içine modern bilimlerin konmasıyla bu kurumlar gelenekçi bir kurul olmaktan çıkarılabilecek, İslamlığın bir akıl ve tabiat dini oluşu fikri -ki üç fikir akımı bu görüşte birleşiyorlar- gerçekleştirilmiş olacaktır. Farklı düşüncelerden gelen bu paylaşıp görüşün etkisi altında 1909'dan başlayarak medreseleri modernleştirme işine girildi. Medreselerin mektepler gibi modernleştirilmesi fikri ve ihtisaslaşmanın bunda ağırlık kazanması daha sonra açılacak olan Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba türünden okulların açılmasını ve dolayısıyla da buradan mezun olacakların da bu fikre hizmet edecek şekilde bir eğitimden geçmelerine yol açmıştır. Bu ise, hutbeleri veren imamların hutbeler konusunda eski düşünce kalıplarından farklı düşünceleri sonucunu getirecekti. Yani hutbeleri irad edecek olan imamlar bu konuda da çağın gerektirdiklerine göre bir eğitim sürecinden geçeceklerdi.

42. Bu konularda dönemin hemen her yayın organında aşırı uçlar dışında bu tür cümleleri bulmak mümkündür. Mesela bkz. Bkz. Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd 2", *İçtihad*, No.40, 1 Şubat 1327, s.983-989; Satı Bey, "Medeniyet-i İslamiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.11, 1 Nisan 1327, s.181-189; M. Şemseddin, *Zülmekten Nura*, İkinci tabı, Sebülürreşad Kütüphanesi:6, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1331; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1332. Bu konularda derli toplu bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1960, İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994; Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garbcılık' Cereyanı" *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.XIV, s.3-4, İstanbul 1948, s.585-630.

Diğer taraftan din müessesinde değişiklik yapılması meselesi, İttihat ve Terakki'nin fikir babası olan Ziya Gökalp'in ileride İttihat ve Terakki'nin kongrelerinde sunacağı lâyhalarla daha da netleşmiştir⁴³. Aslında hutbelerin dili meselesinin devamlı gündeme gelmesi veya daha ağırlık kazanması daha önce zikredilen modernleşmenin ve ıslahatların halka gitme çabasının bir sonucu olması, hemen herkesin hutbeler konusunda bir şey yapılması gerektiği ile ilgili ortak fikrinin yanında bu dönemde uluscu akımın siyasi platformda ağırlık kazanması ve bunun sonucu olarak da onların ibadette de Türkleşme fikirleri ile de yakından ilgilidir. Ulusçu çevreler, Şeyhülislam hükümette kabinenin bir üyesi olarak oturduğu sürece, şeriat mahkemelerini elinde tuttukça, eğitim sisteminin yarısını yetkisi altında bulundurdukça, üstelik bazı alanlarda yasama gücünü de elde ettikçe çağdaşlaştırıcı din reformunun, eğitimi batılılaşma aracı yapma çabalarının başarı kazanamayacağını anlıyorlardı. Onlarca sorun, eğitimi dinsel otorite alanına kaptırmamaya bakmaktı. Aslında medreselerin reformu bir din aydınlanması sorunu değil, gerçekte çağdaş bir eğitim reformu sorunu olarak görülmüştü. İşte biraz önce değinildiği üzere, İttihat ve Terakki Partisinde, İslamcılar ve Batıcılar yanında yavaş yavaş etkisini artıran Ziya Gökalp, bu sorun üzerine bir muhtıra hazırladı. Muhtıranın asıl konusu din kurumunu ve din adamlarını "diyanet" terimiyle adlandırdığı alana sürmektir. Bunun gerektireceği değişiklik, Şeyhülislam'ı politika dışına çıkarmak; şeriat mahkemelerini, Evkaf idaresini ve nihayet bütün okulları şeyhülislamlığın otoritesinden ayırmaktı. En yüksek din otoritesi olarak onun asıl görevi, ifta fonksiyonu olduğundan bu niteliği idare, maliye, adliye ve eğitim fonksiyonlarıyla uzlaşmaz bir fonksiyondu⁴⁴. Bu muhtıraya göre 1916'da başlayan başlıca reformlardan birisi bütün medreselerin Meşihat'tan alınarak Maarif Nazırlığına bağlanması idi. Bu kongrede Gökalp'in sunduğu tedbirler din ve devlet ayırımı yönünde başlayan akımın bir parçasıdır. Bunlarla, din, devlette, eğitimde, yasanada, adliyede, maliyede dünyevi yetkilerini yitiriyordu. Yetkileri ve fonksiyonları, Ziya Gökalp'in bulduğu terimle "diyanet" alanına daraltılı-

43. 1916 İttihat ve Terakki Kongresinde bu hususlarda önemli görüşler yer verilmiştir. Bkz. İttihat ve Terakki Kongresi II", *Tanin*, No.2808, 6 Teşrinievvel 196, s.1; İttihat ve Terakki Kongresi III", *Tanin*, No.2809, 7 Teşrinievvel 196, s.1; İttihat ve Terakki Kongresi IV", *Tanin*, No.2810, 8 Teşrinievvel 196, s.1; İttihat ve Terakki Kongresi V", *Tanin*, No.2811, 11 Teşrinievvel 1916, s.1; İttihat ve Terakki Kongresi VI", *Tanin*, No.2812, 12 Teşrinievvel 1916, s.1; İttihat ve Terakki Kongresi VII", *Tanin*, No.2813, 13 Teşrinievvel 196, s.1-2; İttihat ve Terakki Kongresi VIII", *Tanin*, No.2814, 14 Teşrinievvel 1916, s.1; İttihat ve Terakki Kongresi", *Tanin*, No.2801, 29 Eylül 1916, s.1; İttihat ve Terakki Umumi Kongresi I", *Tanin*, No.2807, 5 Teşrinievvel 196, s.1; İttihat ve Terakki Umumi Kongresi III", *Tanin*, No.2809, 7 Teşrinievvel 1916, s.1-2.
44. İttihat ve Terakki Kongresi", *İslam Mecmuası*, c.II, s.48; 12 Muharrem 1335-27 Teşrinievvel 1332, s.975-978; "İttihat ve Terakki Kongresi", *İslam Mecmuası*, c.IV, s.49, 4 Safer 1335-17 Teşrinisani 1332, s.987-994; "İttihat ve Terakki Kongresi Münasebetiyle", *İslam Mecmuası*, c.IV, s.50, 1 Rebiülahir 1335-12 Kanunisanı 1332, s.1002-1007.

yordu. Demek oluyor ki, Gökalp bu teklifiyle camilerde imamlık yapacak ve dolayısıyla hutbe okuyacak imamları Meşihat'tan alarak modern eğitim yapan mektepleşmiş medreselerde yetiştirilmesini teklif ediyordu. Eğitimin dinsel alandan kurtarılacak din aydınlanmasına paralel olarak mekteplerdeki modernleşmenin farklı bir görüntüsü olarak yansımaları, hutbelerde siyasi otoritenin kendi benimsediklerini halka yaymada bir araç olarak kullanılmasını, en azından başkalarının değil de kendince olumlu yönde kullanılmasını ve kontrolünü beraberinde getiriyor demektir. Bunlar, modern eğitim görmüş ve istenilen tarzda hutbe okuyabilecek hatiplerin yetişeceği medreselerin bağlı olduğu makam, Meşihat'ın alanının daraltılması vb. yönlerden önemli gelişmelerdir ve Cumhuriyet döneminde bu alanda yapılan uygulamaları da derinden etkileyen fikirlerdir.

Bu dönemde ana dilin din alanındaki tartışmalarda ağırlık kazanması sadece hutbelerde değil, Kur'an'ın anlaşılması meselesi ile de alakalı olarak gündeme gelmiştir. Eğitim meselelerinde de aynı görüş tartışılmaktadır. Aslında bu tartışmaların mihenk noktası yukarıda bahsedilen İslam'ın akli ve tabii bir din olduğu noktası ile yakından ilişkilidir. Bu ise anlaşılmayı dolayısıyla dil problemini beraberinde getirmektedir. Eğer din alanında bir aydınlanma olacaksa bu ancak konuşulan ve yazılan dil ile olabilir. Bu da Türkçe'dir. Ancak bu başarılması kolay bir iş değildi. Beraberinde birçok tartışmaları ve görüş ayrılıklarını bazı asgari müştereklere rağmen fikir gruplaşmalarını getiriyordu. Bu anlamda ilk Türkçe Kur'an çevirisi de daha basılmadan yasaklandı; Türkçe Kur'an yayınlanması da yasak edildi⁴⁵.

Aslında hutbelerin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hem siyasi kullanım alanında hem de kullanım tarzında büyük bir genişleme kazanması Gökalp'in bu teşebbüslerinden önce olmuştur. Ancak, bu, din-devlet ayrımını fikrinden ziyade, memleketin içerisinde bulunduğu durumun bir sonucudur. Yukarıda da kısaca değinildiği üzere, kıstas olarak Avrupa alındığında yönetici sınıfın ve aydınların ilk fark ettikleri ve günümüze kadar ağır baskısından kurtulamadıkları şey geri kalmış olma vakıasıdır. İçinde bulunulan şartları ve mevcut durumu tespit için yaygın bir şekilde kullanılan kelime ve kalıplar şunlardır: - Osmanlı Devleti, İslam dünyası, Müslümanlar genel bir fetret, gerileme ve çöküş içindedir (tedenni, tevakkuf, inhitat, inkıraz); -Osmanlı Devleti'nde, İslam dünyasında hareketsizlik ve donukluk hakim hale gelmiştir (atalet, cümud); İslam, "ters giyilmiş bir kürk" halindedir; menfilikler en mütekamil din olan İslam'dan değil, onun asli kaynaklarından, prensiplerinden, yönlendirmelerinden uzaklaşan idarelerden ve bunlara rıza gösteren ulemadan, Müslümanlardan kaynaklanmaktadır; -Fetret ve gerilemenin asıl sebebi, ulema ve idarecilerin ihmalleri, hataları ve bunların yanında halkın cehaletidir.

45. Ergin, c.V, s.1611; Yusuf Akçura, *Türk Yurdu*, c.VI, s.2136.

Çözüm arayışları ve temel yönelişler bu tespitlerle tam bir paralellik arz etmektedir. -İlerleme ve yükselişi yeniden sağlamak (terakki, teali); - Cihad, sa'y, gayret gibi kavramları öne çıkarmak; tevekkül, fakr, dünya, zühd gibi kavramları da muhtevalarını değiştirecek şekilde yeniden yorumlayarak aktif bir insan tipi ve hareketli bir toplum modeli ortaya çıkarmak; -İslam tarihi ve kültürünün, İslam'ı bozucu ve değiştirici geleneksel kalıplardan, zihniyet ve müesseselerinden uzaklaşarak, asr-ı saadete, kaynaklara (Kur'an ve sünnet'e), saf İslam'a dönmek; içtihat kapılarını açarak ilimle, akılla barışık İslam'ı yeniden keşfetmek, yeniden hayata hakim olmak; -Yeni bir eğitim-öğretim anlayışı ile cehaleti ortadan kaldırmak, kafaları aydınlatmak; bunlara bağlı olarak terakki için yeni bir şevk oluşturmak ve siyasi, dini, kültürel yönelişler için taşıyıcılık rolü üstlenecek cemiyetlerin kurulmasını sağlamak⁴⁶. İşte ilerleme ve yükselişi yeniden sağlamanın tevekkül, fakr, zühd gibi kavramların muhtevalarını değiştirerek terakki ve teali gibi kavramları ön plana çıkarmanın, aktif bir insan tipi ve hareketli bir toplum modeli ortaya çıkarmanın, İslâm'ı yeniden keşfetmenin, ilimle akılla, kafaları aydınlatmanın en önemli ve etkin yollarından birisi de hutbelerdir⁴⁷. Hutbelerden niçin dini bir içerikle çok amaçlı bir şekilde yararlanılması gerektiği bir makalede yine ilk şekline de dikkat çekilerek: "Hutbenin şiire göre daha çok ilerlemesinin sebebi, İslâm'ın yayılış döneminde hutbe yoluyla hem anlatım kolay hem insanları tahrik etmek mümkün, hem de ordulara cesaret vermek gibi bir çok yerlerde kullanılabilirdi. Bu sebeple, hutbelerle, Kur'an'dan ayetlerle oluşturulmak suretiyle istenilen hedefe ulaşmak kolay oluyordu⁴⁸. şeklinde ifade ediliyordu. En önemlisi de bu dönemde ulaşılmak istenen hedefler vardır ve bunlara ulaşmada etkili yollardan biri olarak da hutbeler görülür. Bu noktada artık bu dönemin yayın organları ve kitaplarında hutbelerin hangi açılardan tartışıldığı ve ne gibi fikir ve öneriler sunulduğunu inceleyebiliriz.

46. Kara, s.18-19.

47. Ancak, islami ilkeler ve değerler bir taraftan ıslahat hareketlerinin, terakkinin muharrir gücü, menşei, mesnedi, teşvikçisi gibi sunulurken diğer taraftan da modernleşmenin önünde mani olucu veya geciktirici bir faktör olarak bulunan, bulunması muhteel olan dini öğeler gerilere doğru itilmekte, yeniden yorumlanarak tehdit edici olma noktasından uzaklaştırılmakta veya tamamen unutulması tercih edilmektedir. Bu iki taraflı davranış, neticeleri itibariyle hem "İslam'ın intibahına" katkıda bulunmuş hem de İslam'ın seküler yorumlarına zemin hazırlamış gözüküyor. Kara, s.20; Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, 2. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul 1983, s.208; Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s.129-58, 325-41. Hutbeler ise İslam'ın temel ilkelerinin birer terakki aracı olarak geniş halk kitlelerine sunulmasının ve İslam'ın intibahına katkıda bulunabilmesinin en iyi yolu hutbelerdi.

48. Konyalı A. Atif, "İslamda Ulum ve Fünun", *Beyanü'l Hak*, c.III, Adet 75, 23 Şaban 1328-16 Ağustos 1326, s.1456. Hutbenin çok amaçlı bir şekilde kullanılması ile ilgili olarak ayrıca bkz. Halim Sabit, "Hutbelere Dair -1- Kable'l Bi'seti Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, s.89.

1. Hutbelerin kullanılış amaçları

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hutbeler aracılığıyla ulaşılmak istenen hedefler birbiriyle bağlantılı olarak şu maddelerde ele alınabilir:

a. Kamuoyu oluşturmak için hutbenin içeriğinin genişletilmesi. Şimdiye kadar içine düşmüş bulunduğumuz tehlike, ümmetin susması ve bunun sonucu olarak da zihinlerde uyuşukluk vukua gelmiş olmasından dolayı olduğundan, bundan kurtulmak için millet için millet ve memleket yararına ümmeti sevk ve irşat etmek, kendimizi her ihtimale karşı uyanık tutmak ve halkın zihnine gerçekleri sunmak için en iyi yollardan birisi olan hutbelere yararlanmaktır⁴⁹. Bu, hutbelerin asli şeklini alması için amaçlarını kaybederek en aşağı bir amaç sayılabilecek bir dua şeklini almış⁵⁰ hutbenin çok amaçlı hale getirilmesi ve bu muhteva ile yüklenilmesi ile mümkündür. Bu anlamda, Beyanü'l Hak'da çıkan bir makalede,

49. Okuma-yazmanın sınırlı olduğu ve gazetelerin halk katında itibarlı olmadığı bir ortamda hutbelere bu anlamda özel bir önem kazanmıştır. Yayın organlarındaki ilgili örnekler şöyledir: 1- "Bir hatibin cuma gününde minber üzerinde ahaliye ilka edeceği bir hutbe gazetelerin sayfeler dolusu yazılarından ve heyet-i nasihanın tek tük ifa ettikleri nasihatlardan daha müessir, bin kere daha ziyade faydalı olurdu. Bugün bizde gazete okuyup da mündericatiyla istifade edenlerimizin sayısı pek azdır. Halkımızın büyük kısmı gazetelere nazar-ı istikrahla bakıyor. Değil avamımız, talebelerimiz hatta Darülfünun talebelerimiz arasında bile gazeteler, birer safsata yığımından ibarettir diyenlerimiz de yok değildir." (Alimcan el-İdrisi, "Hutbelere Dair", *Sirat-ı Müstakim*, c.V, Adet 120, 20 Zilhicce 328-9 Kanunievvel 326, s.264) diye yazar, bu noktada hutbelerin önem kazandığını söylüyor. 2- "Bizde ise mütediyyin, müteşerri olan alim hatiplerin manevi bir kuvvetin inzamıyla irad edeceği hutbelere görülecek tesir, matbuat ve vaaz gibi vesaatin cümlesinden ziyade evladır." ("Vaizlere İhtar", *Beyanü'l Hak*, c.II, Adet 39, 7 Şaban 1327-10 Ağustos 1325, s.877-878) Yine bu dönemde her ne kadar gazete ve dergiler varsa da bunlar henüz taşralara ulaşamamıştır. Halbuki hutbelerle bunu yapmak mümkündür. İrşat hususunda hutbe gazete ve vaazlardan daha önemli hatta onlara karşılaştırılması mümkün olmamasına rağmen, hak ettiği şekilde kullanılmıyor. (Yusuf Suad, "Hutbe"- *Beyanü'l Hak*, c.I, Adet 10, 13 Zilkade 1326-24 Teşrinisani 1324, s.206-207). Ayrıca bkz. "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l Hak*, s.877. Yine hutbenin çok güçlü bir iletişim vasıtası olması ve niçin kullanılması gerektiği ile ilgili şu cümleler de hutbenin aslına ircaı açısından önemlidir: "Hutbeler İslam'ın başlangıcında pek büyük pek ali fikirlerin neşrinde en tesirli, en nüfuzlu vasıtalarından sayılıyordu. İslamiyet'in az bir zamanda bütün Arabistan'a yayılışında hutbelerin büyük önemi olmuştur." Halim Sabit, "Hutbelere Dair Ba'de l-Bi'set-i Hutbe", *Sirat-ı Müstakim*, s.155. Ayrıca bkz. Filibede Camii Kebir Hatibi Hafız-ı Sani, "Hutbelere Dair", *Sirat-ı Müstakim*, c.1, Adet 14, 2 Zilkade 326-13 Teşrinisani 324, s.218. Ayrıca bkz. İbrahim Besim, "İntibah-ı İslam-İttihad-ı Müslimin Camilerde Hutbe ve Meviz-i Diniye Encümenleri", *Sirat-ı Müstakim*, c.V, Adet 110, 9 Şevval-29 Eylül 326, s.95.
50. Hutbelerin sıf duadan ibaret kaldıkları ile ilgili Halim Sabit'in şu cümleleri dikkat çekicidir: "Hutbelerin suret-i zahire keyfiyet-i edası birçok değişmelere uğradığı gibi cihet-i batıniye ve maani-i mesnunesi dahi zayi olmuştur. Hutbelerimiz adeta birer cümle-i duaiye olup kalmıştır. Öncesi dua, sonu dua hep duadır. Hutbelerde dua edilmesini inkar etmeyiz. Münasebet aldıkça esna-yı hutbede dua edilir. Bu yolda fiil-i Rasul sabittir. Peygamberimiz ve Hulefa-i Raşidin münasebet oldukça

cuma hutbesinden geçmişte olduğu gibi "...emr-i dinde ve kısmen menafi-i müslimine ait hususat-ı dünyeviyede nasihate mahal yani nesayih-i siyasiyeye zemin-i dini gibi bir şey olmak içindir"⁵¹ denilerek hutbeden çok amaçlı yararlanabilmemiz gerektiğinden bahsedilir ve hutbenin buna paralel olarak "bütün İslâm alemindeki merkezîyet ve merciiyetimize göre o sıfatımızla mütenasip yepyeni bir üslûpla hazırlanmış" olması istenir. Çünkü, "hutbe Kur'an'ın emrettiği doğru yola yönelmemizi cemaat-ı müslimine anlatmak ve onları dini ve dünyevi hastalıklardan men etmek gibi bir maksad-ı meşru üzerine teşri' edilmiştir"⁵² Yine bu dönemde hutbe tanımları yapılırken de hutbenin bu çok amaçlılığı yerine getirebilmesi için tanımlarında devamlı olarak dini bir konu olmasından ziyade dönemin özelliğine de paralel olarak "şer'i, siyasi, edebi, ilmi"⁵³ bir konuyla ilgili irad edilen nutka denilir diye tarif edilmiştir.

b. Hutbenin asli amacına ve şekline döndürülmesi⁵⁴ ve bu içerikle hutbelerin okunması İslâmlar arasındaki birliğin⁵⁵ ve kardeşliğin sağlanmasında⁵⁶ etkili olacaktır.

c. Müslümanlar arasında hutbeler vasıtasıyla zamana göre bir fikir birliğinin sağlanması.⁵⁷

---

her vakit değil, bazı hutbeleri içinde dua ediyorlardı. Fakat zamanımızda olduğu gibi bütün hutbeleri duadan ibaret kalmıyordu. Hutbelerde Hulefa-i Raşidin'in, muhterem hazaratın, halifelerin isimlerinin zikredilmesi tebeuttabiine kadar yoktu. Bu mütehhirin tarafından İslâm'a büyük hizmetleri olduğu için sonradan eklenilmiş olmalı." (Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 13, 24 Şevval 326-6 Teşrinisani 324, s.199). Ayrıca bkz. Antakya Ulemasından Bereketzade Safvet, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.II, Adet 27, 4 Safer 327-12 Şubat 324, s.10; Hafız Mehmed Tahir, "Taşralarda Hutbe ve Hatipler", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 73, 15 Muharrem 328-14 Kanunisanı 325, s.331.

51. Yusuf Suad, "Hutbe", *Beyanü'l Hak*, s.206.

52. A.g.m., s.207.

53. "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l Hak*, s.877; Halim Sabit, "Hutbelere Dair -1- Kable'l Bi'seti Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, s.88; Halim Sabit, "Hutbelere Dair Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviye", *Sırat-ı Müstakim*, s.179-180; Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 64, 11 Zilkade 327-12 Teşrinisani 325, s.184; Ebul Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.262.

54. "Hutbe ve Mevaiz", *Sebilürreşad*, c.I-VIII, Adet 1-183, 19 Rebiülevvel 1330-24 Şubat 1327, s.12.

55. Hutbelerin, İslâm'dan önce de birleştiricilik özelliği ile ilgili olarak bu dönemin konuyla ilgili makalelerinde özellikle durulmuştur. Bkz. Salim Sabit, "Hutbelere Dair -1- Kable'l Bi'seti Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, s.89; Ebul Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.262.

56. Yusuf Suad, "Hutbe", *Beyanü'l Hak*, s.206; "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l Hak*, s.877; Manisa Müderrisi Mehmed Alim, "Mekke-i Mükerrreme ve Ceraid-i Arabiye", *Sırat-ı Müstakim*, s.293.

57. Filibe Camii Kebir Hatibi Hafız-ı Sani, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.218; Mehmed Remzi, "Hutbelere DAir", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 82, 18 Rebiülevvel 328-17 Mart 326, s.61-62.

d. Dinimizin mani-i terakki olduğuna dair yazılan ve söylenenlerin doğru olmadığını anlatılması için hutbelerin en iyi bir şekilde ulaştırılması⁵⁸. Bilakis İslamiyet Müslümanların dünyevi ve uhrevi gelişmelerini sağlamak için birçok usuller va'z eylemiş ve bununla da yegane gayesi Müslümanların refahını temin olduğundan dolayı, hutbeler bu amaca ulaşmada en önemli vasıtalarlardır. İslâmiyet'in mani-i terakki değil bilakis saik-i terakki olduğunun anlatılması ancak hutbeler yoluyla mümkündür.

e. Halkı dünyevi ve uhrevi konularda ikaz ederek, hutbeleri "selamet-i umumiye ve islamiyeye hizmet" eder hale getirmek⁵⁹. Bu konuda özellikle bu dönemden çok daha önce başlayan ve dünyayı bırakıp sırf ahirete yönelmemiz sebebiyle geri kalmamıza sebep olan söylemin ki bu en çok hutbelerde yapılmaktadır- hutbelerde terk edilerek ahiretin de kazanıldığı yer olan dünyaya teşvik eden muhtevalarla dolu hutbelerin minberlerde okunması önem kazanır⁶⁰. Bununla ilgili bir yazı şöyledir: "Minberlerden cennet ve cehennemden, cehennem zebanilerinin vazifelerinden, kabir ve mahşerden, kıyamet alâmetlerinden başka bir şey işitilmiyor. Cennetin kaç kapısı var, her şahsın orada hurilerden kaç zevcesi var, cennetin toprağı miskten, taşları, duvarları yakut ve zühercedden olduğunu işittik anladık, ezberledik. Lakin cennetin tariki nedir? Ona vesile nedir? Hayat mücadelesinde kazanmanın yolu nedir? Sabah akşam kuru tesbih çekmekle mi hayır. Evrad kılmakla mı hayır. Allah sadece ahireti yaratmadı. Dünyayı yaratan da O'dur"⁶¹

f. Meşrutiyet'in meşru bir yönetim tarzı olduğunu halka anlatmak ve muhalif düşünceleri etkisiz hale getirmek için hutbelerden yararlanmaktadır. Mesela Remzi isimli bir hatip Müslümanların en çok o zaman ve zeminde ihtiyaç duydukları birlik üzerine ve özellikle Meşrutiyetin İslâmiyet'le bağdaştığına dair Türkçe bir hutbeyi hazırlayarak okuduğunu ve bunun cemaat üzerinde çok tesir ettiğini söyler⁶². Bu fonksiyonları yerine getirmek için hutbe ve mevize kitaplarında ciddi bir artış gözlemlendi. Hemen bütün İslâmcı yayın organları hutbeler neşrettiler. Bunların en önemli bir kısmı yazılı hutbelerdirdi⁶³.

58. Manisa Müderrisi Mehmed Alim, "Mekke-i Mükerrreme ve Ceraid-i Arabiye", *Sırat-ı Müstakim*, s.293.

59. Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.184; Hafız Mehmed Tahir, "Tayrdalarda Hutbe ve Hatipler", *Sırat-ı Müstakim*, s.331.

60. 1913'erde İstanbul'da birkaç mahalle camisinde nadiren okunan Türkçe cuma hutbelerinde özellikle müslümanları ticarete sevkeden hutbeler okunmaya başlanılmıştır. Bu türden okunan hutbelere halk büyük rağbette bulunmuştur. Bkz. Canpulad, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, Adet 21, 21 Safer 332-6 Kanunisani 329, s.334.

61. İbrahim Besim, "İntibah-ı İslam-İttihad-ı Müslimin Camilerde Hutbe ve Mevaiz-i Diniye Encümenleri", *Sırat-ı Müstakim*, s.95.

62. Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.61-62.

63. Ebu'l Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.262.

g. Hutbeler vasıtasıyla özellikle yıllardır ihmal edilmiş köylüye yeneden ulaşmak ve fikirlerini açmak, genel olarak da bütün halkın irfan ve seciyesini yükseltmek⁶⁴. Bunun için müftülüklerin ıslahı gerekmektedir. Çünkü müftülüğe bağlı olan hatiplerin köylü ve şehir halkı üzerindeki o eski nüfuzlarının kaybolması sebebiyle buraları cehalet çukuruna itilmiştir⁶⁵.

h. Üzerinde durulması gereken bir diğer konu İttihat ve Terakki cemiyeti başta olmak üzere siyasi partilerin programlarında ders, konuşma veya kitap şeklinde "vaaz, hutbe ve irşat faaliyetlerine yer vermiş olmalarıdır⁶⁶.

Hutbelerin kullanılış amaçlarına dikkat edilirse, hutbe çok amaçlı bir hale getirilmekle beraber özellikle halkın dini bilgisinin artırılması, dinden kaynaklanan yanlışlıkların düzeltilmesi gibi konularda yetişkinlere yönelik dini amaçların da ön plana çıkarıldığı görülür. Hutbenin siyasi parti programlarına kadar bir araç olarak kullanımının girmesi ise, dönemin özelliği ile beraber halka ulaşmanın en iyi yolu olmasından kaynaklanır.

2. Hutbelerin muhtevaları

Hutbelerin her ne olursa olsun istenilen amaçlara ulaşabilmesi için, ilk önce içeriklerinin düzeltilmesi gerekir. Bunun için de onun asli maksatlarına döndürülmesi gerekir. Bu sebeple, Cumhuriyet öncesi dönemde özellikle hutbelerle ilgili yazılan ve söylenenlerde en çok üzerinde durulan hususlar şunlardır:

64. Canpulad, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, s.333.
65. Mehmed Gıyaseddin, "Terakkiyi Temin İçin İslahı Vacip İki Esas", *İslam Dünyası*, Adet 4, 17 Cemaziyevvel 331, 11 Nisan 329, s.57.
66. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 tarihli nizamnamesinin 44. ve 45. maddeleri bu faaliyetleri düzenlemektedir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, c.I İstanbul Hürriyet Vakfı yayınları 1984, s.72. Hürriyet Ve İtilaf Fırkası'nın dahili nizamnamesinin 19. maddesi ile dolaylı olarak temas eden programının 28. maddesi de konuyla ilgilidir. Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah yayınları, İstanbul 1990, s.270, 273; İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti nizamnamesinin ise 5. maddesi bu faaliyetlere ayrılmıştır ve diğerleri içinde en açık ve neti budur. "..... cemiyete mensup ulema meşayih ve siyasiyyun canibinden hutbeler ve nutuklar iradiyle icra-yı müzakere etmek." Bkz. "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi", *Volkan*, No.75, 23 Safer 1327-3 Mart 1325, 16 Mart 1909, s.3; Bediüzzaman Said-i Kürdi, "Ziya-yı Hakikat", *Volkan*, No.97, 16 Rebiülevvel 1327-25 Mart 1325- 7 Nisan 1909, s.3. Bu konularda ayrıca bkz. Kara, s.88-91.
67. Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbeler Nasıl Olmalı", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 61, 20 Şevval 327-22 Teşrinievvel 325, s.134.
68. Hutbelerdeki konuların zaman ve zemine uygun olması başlığı altında tıbdan ekonomiye, siyasetten, psikolojiye... kadar her bilginin aktarılması "bilmek ve kazanmak" sloganıyla işlenir. Hamiduddin, "İrşad Tarikleri 2", *İslam Dünyası*, Adet 2, 18 Rebiülahir 331-14 Mart 1329, s.24.

a- İslam bidatı reddederken en büyük bir bidat halini alan⁶⁷ hutbelerin içeriğinin düzeltilmesi zaman ve zemine muvafık⁶⁸ bir hale getirilmesi gerekir. Dönemin dergilerinde çıkan çeşitli yazılardaki paylaşıklık yan "mahza zikir ve taat ve ibadetten ibaret olan hutbelerle umur-ı diniye ve dünyeviyemiz esbab-ı maişet ve siyasetimiz efkarımız ve hatta ahval-i umumiyemiz ahkam-ı şer'iyesiyle tasvir edilmeli ve her zaman vukuatı hadisesine göre talimat-ı şer'iyeye irşadat-ı hikemiyeyi cami' olduğu halde hutbeler tertip olunmalıdır. Yoksa zemin ve zamana mevki ve hale gayri münasip öyle birtakım rekik cümleler, muğlak ibareler, kafiyeli cümlelerle hutbeler yalnız dualara hasır ve kasır edilmemelidir..."⁶⁹ ve "şuhur-i arabiye ve mevasim-i diniyeye münasip hutbeler"⁷⁰ okunmaktan vazgeçilmeli şeklindedir. Bu sebeple, başlangıçta olduğu gibi zamanımız hutbeleri de terakkimizi sağlayacak her konuyu içermeli ve bu muhtevaya sahip hutbeler hazırlanmalıdır⁷¹. Sırat-ı Müstakim'de hutbelerle ilgili çıkan bu yazılardan cesaret alarak, özellikle hutbenin zaman ve zemine⁷² uygun konular işlenerek okunması yönünde hatiplerden de olumlu yazılar dergiye gönderilmiştir. Hatipler de gönderdikleri yazılarda hutbenin konularının aynen Peygamber ve daha sonraki dönemlerde olduğu gibi "dünyevi menfaatlere, tehzib-i ahlakımıza, heyet-i ictimaiyemize, siyasi meselelerimize hizmet edecek hale getirmemiz" gerektiğinin ve "hutbelerin dünyaya taalluk eder içtimaî meselelere, mühim siyasi meselelerin halline ve

69. Antakya Ulemasından Bereketzade Safvet, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.10. Ayrıca bkz. Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim*, s.200; Hafız Mehmed Tahir, "Taşralarda Hutbe ve Hatipler", *Sırat-ı Müstakim*, s.331; Halim Sabit, "Dinin Şekli Aslisine İrcayı Lüzumu" *Sebilürreşad*, c.XI, Adet 278, 11 Safer 1332-26 Kanunievvel 1329, s.275. Minberlerden halka nelerin okunması gerektiği ile ilgili daha geniş ve toplu bulgu için bkz. Hamiduddin, "İrşad Tarikleri 3", *İslam Dünyası*, s.24-25.
70. İbrahim Besim, "İntibah-ı İslam-İttihad-ı Müslimin Camilerde Hutbe ve Mevaiz-i Diniye Encümenleri", *Sırat-ı Müstakim*, s.95.
71. İbrahim Besim, "İntibah-ı İslam-İttihad-ı Müslimin Camilerde Hutbe ve Mevaiz-i Diniye Encümenleri", *Sırat-ı Müstakim*, s.95; "Hutbe ve Mevaiz", *Sebilürreşad*, s.12.
72. Hutbelerde işlenecek konuların zaman ve zemine uygunluğu meselesinde bu iki kelime yan yana zikredilmiştir. Ancak Alimcan el-İdrisi'nin yazısında zeminin değil, zamanın önemli olduğu çünkü birisinin tafisi mümkün iken, diğerinin olmadığı söylenir. Alimcan el-İdrisi'nin zamanla bahsettiği aslında gündemi oluşturan olaylardır. Ancak, hutbelerde gündemin, onun tabiriyle zamanın içeriği belirlemesi ile ilgili verdiği şu örnek çok önemlidir: "Bilhassa kolera illet-i müdhişesinin şiddetle hükümferma olduğu şu günlerde hatiplerimiz, cumalarda nezafet ve korunmanın lüzumunu, her derdin devası olduğunu ve sağlığa Peygamberimizin ne derecede riayet ettiklerini halkımıza lisan-ı münasebetle anlatsalar da şu illet-i müdhişenin def ve izalesine hizmet etseler. Salat-ü cumayı suret-i sıhhiyede eda ettiklerinden maada vazaif-i İslamiye'nin en mühimlerinden biri olan vazife-i nasihati de ifa etmiş bulurlardı" (Alimcan el-İdrisi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.264).
73. Bkz. Filibede Camii Kebir Hatibi Hafız-ı Sani, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.218; Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbeler Nasıl Olmalı", *Sırat-ı Müstakim*, s.134.

böyle bizim gibi on iki ay mahdut hutbeler okunmayıp belki hal ve yere, ihtiyaç ve zamana göre hutbeler okunabileceğini”n bu seri makalelerle iyi bir şekilde anlaşıldığını ifade etmektedirler⁷³. Yine hatipler hutbelerin zaman ve zemine muvafık okunması sebebiyle cemaatte de bu hutbeleri dinlemek konusunda bir merakın uyanacağını ve böylece de hutbelerden istenilen tesirin bu yolla da gerçekleşeceğini ifade etmektedirler⁷⁴. Demek ki, zamanın hatipleri de hutbelerin içinde bulunduğu durumun farkındalar, ancak meselenin böylesine geniş ve kendilerine tercümanlık edecek bir şekilde tartışılmasını bekliyorlar.

Hutbeler yoluyla “mevaiz-i diniyyenin ıslah ve tehzibi” ile ilgili Mısır’da ulamedan teşekkül ettirilen Encümenin nizamnamesi ve faaliyetleri ile ilgili bilgiler Sırat-ı Müstakim’de yayınlanarak hutbelerin, özellikle içeriklerinin düzeltilmesi ile meşgul olacak bir Encümenin bizde de teşekkülü konusunda ilgili mercilere göndermede bulunulur⁷⁵. Bu yazının tesiri, “hutbelerin ihtiyacı hal ve zamana muvafık olarak tanzim ve terakkisi” için zamanın Şeyhülislamı Musa Kazım tarafından teşkil edilen bir meclis ile hemen görülür. Ancak bu meclisin görevi sadece zaman ve zemine uygun hutbe hazırlamaktan ibarettir ve Arapça olacaktır⁷⁶. Fakat, Musa Kazım tarafından hutbelerin zaman ve zemine muvafık hazırlanması işiyle görevlendirilen bu meclisin, bunda pek de başarılı olamadığı ve hutbelerin hala eski şekli ile devam ettiği yayın organlarındaki şikayetlerden anlaşılıyor⁷⁷.

b. Hutbeler zaman ve zemine uygun hale getirilirken, günümüze kadar hutbelerde devamlı zikredilen mevzu hadislerin, hurafelerin, bidatların artık zikredilmemesi⁷⁸. Böylece dinin yanlış anlaşılmasına sebebiyet veren muhteva, içerisinde bulunmuş olduğu ortamdan kurtularak belirli bir kaliteye ulaşacaktır..

3. Hutbelerin şekilleri

Hutbelerin alması gereken şekil ile söylenenler de hutbeden beklenen amaçlara ulaşmakla bir uygunluk arz eder. Bu sebeple hutbe şekli

74. Filibede Camii Kebir Hatibi Hafız-ı Sani, “Hutbelere Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, s.218.
75. “Mısır’da Hutbelerle Mevaiz-i Diniyyenin Temini Terakkisi Encümeni”, *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 102, 12 Şaban 328-5 Ağustos 326, s.404.
76. “Cevami-i Şerifede Hutbeler”, *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 103, 19 Şaban 328-12 Ağustos 326, s.437; Alimcan el- İdrisi, “Hutbelere Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, s.263.
77. İlgili bir şikayet şöyledir: “Daha sonra İstanbul’a dönüp ıslah edilmiş hali ile bir hutbe dinlemek istedim. Fakat ilk cuma camiye girip de dinlediğim hutbe yine teğannili ve anlaşılmıyordu. Hayal kırıklığına uğradım. Belki burada böyledir, diyerek her hafta hemen hemen on camiye dolaşım. Ancak hiç birisinde ıslah olunmuş şekli bir hutbe dinlemedim.” (Alimcan el- İdrisi, “Hutbelere Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, s.264). Ayrıca bkz. Alimcan el-İdrisi, “İslah-ı Medaris Hakkında”, *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 122, 4 Muharrem-23 Kanunievvel 326, s.293.
78. Hafız Mehmed Tahir, “Taşralarda Hutbe ve Hatipler”, *Sırat-ı Müstakim*, s331; Ali Şeyhu’l Arap, “Hutbeler Nasıl Olmalı”, *Sırat-ı Müstakim*, s.134.

ile ilgili söylenenler ve yazılanlar, ulaşılmak istenilen amaçlarla daima yan yana zikredilir. Aslında bu şekil konusunda da muhtevada olduğu gibi ilk dönem asli şekline dönülmesi sık sık zikredilen hususlardandır. Hutbelerin şekil olarak nasıl olması gerektiği ile ilgili olarak ise Cumhuriyet öncesi dönemde şunların ileri sürüldüğünü görüyoruz:

a- Tegannili ve seciyeli hutbe okunulmaması⁷⁹. Çünkü hitabet, fikirde tasavvur edilen, şer'i, siyasi veya edebi bir konuyla ilgili irticalen irad edilen nutka denilir. Bu tegannili, seciyeli okumakla gerçekleşemez. Tegannili ve kafiyeli hutbe okumak hatibi yordduğu kadar dinleyenleri de yorar⁸⁰. Hutbelerimiz bu içerikleri unutulmuş ve şekle verilen önem sebebiyle "garabet-i hane-i elfaz" olup kalmıştır. Hutbeler bütün ruhlarını kaybederek kendilerinden beklenen maksad-ı şer'i unutulmuş, hatibin hutbe okuması adeta eskiden kalmış bir resmi ifa gibi bir şey olmuştur. Maalesef, şimdi bizim hutbelerimiz eski hutbelere katiyen tevafuk etmiyor⁸¹. Bu nedenle, bu işin inceliklerini bilmek gerekir. Hz. Peygamber hutbe okurken bazen sinirli ve gözleri kızarmış olduğu halde hutbe verirdi. Hutbede ekseriya hatibin hal ve hareketlerinde bir değişiklik görülür. Hutbe cumalarda farz olduğu gibi diğer zamanlarda da meşrudur. Hutbe konusunda Avrupa'da birçok ilerlemeler kaydedilmiş ve başarılanlar da bu sayededir⁸². Bu sebeple, teganni ile hutbe okumayı bırakıp, bunu inceliklerini bilerek yapmak gerekir. Hutbenin şekli ile ilgili görüşlerde özellikle İslâmcı taraf bunun hutbenin vaazdan daha tesirli olmasından dolayı islami gelenekler üzerine nasihat etmeye daha çok özen ve dikkat gösterilmesini isterler⁸³..

b. Birinci madde ile alakalı olarak hutbenin teganniden çıkarılarak nutuk şekline sokulması. Çünkü hutbelerde bütün ulum ve fünundan bahsedilen konulara yer verilir⁸⁴.

c. Hutbeler birer dua olmaktan çıkarılmalıdırlar. Hutbeler çeşitli konularda müminlere bilgilerin verildiği, insanlarımızın tenbih ve terbiye edildiği vasıtalar olmaktan çıkarak şeklen bir dua haline, hatta sünnete hiç benzemeyen bir şekilde zamanın padişahına beşere ıtlakı layık olmayan sıfatlarla zikredilmeye başlanılan bir şekil almışlardır. Bu sebeple, ulema-

79. Yusuf Suad, "Hutbe", *Beyanü'l Hak*, s.207; Halim Sabit, "Hutbelere DAir Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviye", *Sırat-ı Müstakim*, s.180; Mehmed Ferid, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, c.II, Adet 30, 25 Safer 327-5 Mart 325, s.59.

80. M. S. Buhari, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 71, 1 Muharrem 328-31 Kanunievvel 325, s.298.

81. Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim*, s.200. Ayrıca bu konuda bkz. Halim Sabit, "Dinin Şekl-i Aslisine İrcayı Lüzumu", *Sebilürreşad*, s.275.

82. "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l Hak*, s.877.

83. A.g.m., s.877.

84. Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbeler Nasıl Olmalı", *Sırat-ı Müstakim*, s.134.

nın ve bu işle görevli olanların hutbenin asli şeklini alması için gerekenleri yapmaları gerekir⁸⁵.

d. Hutbelerin halkın nefretini çekecek uzunluktan çıkarılarak kısa ve öz okunması. Bu, hutbelerin cemaat tarafından sıkılmadan şevkle dinlenilmelerini sağlayacaktır⁸⁶.

4. Hatiplerin yetiştirilmesi

Hutbelerin hem içerik hem de şekil açısından istenilen bir seviyeye ulaştırılması meselesi doğrudan doğruya bütün bunları gerçekleştirecek hatiple ilgili bir husustur. Bu sebeple, bu dönemde hutbenin içerik ve şeklinin iyileştirilmesine yönelik öneriler ve tekliflerin yanısıra, hutbeyi irad edecek hatiplerin, bunu en iyi bir şekilde yapılabilecek tarzda yetiştirilmeleri istenir. Toplumun fikrinin açılması, efkâr-ı umumiyyenin istenilen yöne cereyan ettirilmesi, birliğin ve kardeşliğin sağlanması⁸⁷, Meşrutiyetin inceliklerinin halka anlatılması, medeniyet ve terakkinin önündeki dini muhtevalı engellerin kaldırılması kısaca hutbeden beklenenlerin tam manasıyla yerine getirilebilmesinin şartı "muktedir hatipler" yetiştirmekle mümkündür. Bu dönemde hatiplerin bu anlamda yetiştirilmesi konusundaki fikirler ise şu noktalarda yoğunlaşır:

a. Seviye-i irfanları yükseltilmeli. Maalesef hatiplerimizin büyük bir kısmı okudukları hutbeyi bile anlayamamaktadırlar. Bu sebeple, bu tür mezunlar yetiştiren medreselerimize hitabet dersi konmalıdır⁸⁸. Yine görevlendirilen hatipler içerisinde bu mesleği yerine getirebilecek seviyede olmayanların, bu eksikliklerinin eğitime alınmak suretiyle telafi edilmesi gerekir⁸⁹. Bu suretle, hatiplerimiz hutbe okumaya dair acziyetlerini gidermelidirler⁹⁰.

b. Birinci madde ile ve hutbenin içeriğiyle ilgili olarak yine hatip olan zatın "memleketin ruhuna ve ahval-i aleme hakim olması. Siyaset-i alemde, ihtiyacat-ı ictimaiyemizden habersiz bulunan bir adam, ümmeti

85. Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim*, s.201, Ayrıca bkz. Antakya Ulemasından Bereketzade Safvetk, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.10.

86. Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 71, 1 Muharrem 328-31 Kanunievvel 325, s.297; Ebul Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.263.

87. "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l Hak*, s.877.

88. Beyazıt Dersiamlarından Ankaravi Rifat, "Taşra Müfti ve Müderris Efendilerinin Düş-i Hamiyet ve Fitanetine", *Beyanü'l Hak*, c.IV, Adet 98, 21 Safer 1329-7 Şubat 1326, s.1830-1831.

89. Bursa Cami-i Dersiamlarından Trabzoni, A.A., "Hayretlerim ve Ümitlerim", *Beyanü'l Hak*, c.VI, Adet 132, 29 Şevval 1329-10 Teşrinievvel 1327, s.2388.

90. Mehmed Ferid, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, s.59.

ne suretle müstefid ve salahata davet edebilir? İntibah-ı İslâm'a en müessir bir suretle hizmet etmesi lazım gelen bu mesleğin tensiki acil ve lazımdır."⁹¹ İslam'ın bugün içine düştüğü tedenni ve inhitatın en büyük sorumlularından birisi de "terakkiyatı temin edecek surette efkâr-ı umumiye-yi İslamiyeyi bilmeyen hutbe"⁹² dir.

c. Hatiplik mesleğinde iltimas kaldırılmalı. Hatır ve iltimas bu mesleği bozmuştur. Bugün hutbelerin birer bidat haline gelmesi, tesirlerinin azalması hitabet sanatını bilmeyen, bu meslekte ehil olmayan kişilerin görev almaları sebebiyledir. Halkın ilme ve dine rağbetlerinin azalmasının sorumluları da bunlardır. Halkın nazarında itibarları düşünce, maaşları kesilmiş, halkın eline bakan dilencilere dönmüşlerdir. Bu nedenle, bunların iyi bir imtihanla seçilip maaşlarının yükseltilmesi gerekir. Eğer hatiplerle ilgili bu tedbirler alınır, hutbelerin özellikle köylüler üzerindeki tesiri artacak ve dolayısıyla imam ve hatibin eski itibarı gelecek, nüfuzu artacak ve onların irşatları sayesinde tekrar içine düştüğümüz bu cehalet ve batıl itikatlardan bir sene zarfında kurtulmamız mümkün olacaktır⁹³. Yapılan tartışmalarda ve yazılanlarda, hutbenin bidatleşmesinin hutbeden mi hatiplerden mi olduğu tartışmasında özellikle bu cihete de önem verilmesi ve bugüne kadar düşünülmemeyen hatipler meselesinin incelenmesi gerekir⁹⁴.

d. Hutbe tartışmasında, bazı yayın organlarında çıkan yazılarda İslam'ın teali ve terakkisini sağlayacak hutbelerin asli vazifesini kaybetmesinin sebebinin hatiplerimizin hakkıyla ıslah ve ıhzar olunmamasından doğduğunu, bu sebeple önce hatipleri ıslah edecek müesseselerin açılması gerektiği fikri işlenmeye başlar⁹⁵. Bu aynı zamanda 1909'da başlayan medresenin modernleştirilmesi fikri ve bu anlamda uzmanlaşmanın bir gereği olarak da ortaya çıkıyordu.

5. Hutbelerin dili

Bu dönemde hutbeler konusunda en çok yoğunlaşılın noktalardan birisi de hutbenin dili meselesidir. Dil, hutbenin amaçlarının gerçekleştirilmesinde en önemli bir araç meselesi olarak ortaya çıkar. Çünkü, içerik ve şekil olarak hutbeler ne kadar iyileştirilirse iyileştirilsin ve bunları kullanan kişi olarak da hatip ne kadar iyi yetiştirilirse yetiştirilsin okunan hutbe, cemaat tarafından anlaşılmadıkça amacına ulaşmış değildir. Dil

91. Hafız Mehmed Tahir, "Taşralarda Hutbe ve Hatipler", *Sırat-ı Müstakim*, s.331.

92. "İntibah-ı İslam", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 84, 4 Rebiülahir 328-1 Nisan 326, s.109.

93. Mehmed Gıyaseddin, "Terakkiyi Temin için İslahı Vacip İki Esas", *İslam Dünyası*, s.57.

94. Hafız Mehmed Tahir, "Taşralarda Hutbe ve Hatipler", *Sırat-ı Müstakim*, s.331.

95. Alimcan el- İdrisi, "Hutbelere DAir", *Sırat-ı Müstakim*, s.264.

meselesi halledilmedikçe, halka gitme hareketi⁹⁶, hutbe vasıtasıyla gerçekleştirilmek istenenler ve halka tesir etmek... kesinlikle başarıya ulaşmaz. Bu sebeple, dil meselesi, hutbenin anlaşılması yani muhtevası meselesi ile beraber gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Bu dönemde hutbeler konusunda Sırat-ı Müstakim'de seri makaleler yazan Halim Sabit şöyle der: "Maalesef, şimdi bizim hutbelerimiz eski hutbelere katiyen tevafuk etmiyor. Zira o eski hutbeleri cemaat anlıyor, Hatibin ne söylediğini fehm ediyorlardı. Hatip de hutbesinde bir maksadı meşru takip etmekle beraber, onun tefhimi hususunda dahi son derece gayret ibraz ediyor ibadet olmasını bu yolda temine çalışıyordu. Hülasa hutbeyi anlamak anlatmak her ikisi de sünnettir. Çünkü efendimiz hutbeyi anlatır, ashab da anlarlardı. İşte anlamak anlatmak sünnet-i fiiliyeye sabittir. Bu nokta katiyen inkar olunamaz. Binaenaleyh, bizim bu fiili sünnete uymamız da sünnettir. Hatta vacibe yakın bir sünnet-i müekkededir. Hutbenin hikmet-i meşruiyeti cihetini mulahaza da bu noktayı tekid ediyor. Bir de Peygamberimizin Kureyş dışındaki bir kabileye, o kabilenin lehçesi ile hutbe irad ettiğine dair bir hadis de vardır. İşte bu sebepten, hutbelerimizi muhatapların anlayabilecekleri bir şekilde okumamız sünnet-i Rasul'e uymaya çalışmamız ve onlardaki asli maksadı unutmamız gerektir"⁹⁷ Görülüyor ki, Halim Sabit, hutbenin anlaşılmasına paralel olarak dil meselesini açıkça Türkçe ismini zikretmeksizin gündeme getirmektedir.

Halim Sabit'in hutbenin anlaşılması ve dolayısıyla dil ile ilgili yazdığı bu makalelerden sonra hatipler, şimdilik en azından hutbelerin Arapça olması sebebiyle zamanın ulemasının tertip, akabinde de tercüme edip, Sırat-ı Müstakim'de veya başka bir vasıtayla ilan edilmelerini isterler. Bu suretle en azından ittihadın sağlanacağını ve halk üzerindeki tesirin de sağlanacağını da söylerler⁹⁸. Diğer taraftan, dönemin Arapça eğitim durumu göz önüne alındığında, pek makul görünmemekle beraber, anlaşılma ile ilgili hatiplerin sundukları bir öneri de cemaat içerisinde az çok Arapça anlayanların, irad edilen hutbe konusunu daha sonra anlamayanlara anlatmalarındır. Bu tür çözümlerin, hatipler tarafından istenilmesinin diğer bir sebebi de dil ve anlaşılma meselesi ile ilgili olarak halkın ve hatibin

96. II. Meşrutiyet döneminde en kısa ve faydalı bir şekilde halka gitmenin en önemli yolunun cami ve minber olduğunun sık sık üzerinde durulur. Mesela bkz. Hamiduddin, "İrşad Tarikleri 2", *İslam Dünyası*, s.24. Bu konudaki önemli bir yazıda Makam-ı Meşihat'a gönderilmiştir: "Bizce ehl-i İslam için camilerden minberlerden daha ala ikaz yolu bulunamaz. İrşad için bundan daha münasib bir tarik elde edilemez. Bilhassa salat-i cuma bunun için ne büyük ne azim bir nimettir. Fakat şeriat-i hazıra dairesinde acaba bu nimetten zerre kadar istifade olunuyor mu? İşte teşrih etmek istediğimiz nokta burasıdır. Bizim cevami-i şerifede okunan hutbelerin faydasız, manasız olduğunu isbata bile hacet yoktur. Bu hemen herkesce bilinen bir keyfiyettir. Mana itibarıyla böyle olduktan sonra, lisan itibarıyla de faydasızdır." Bkz. A.C., "Hutbeler Meselesi", *İslam Dünyası*, Adet 15, 1331-1329, s.232.

97. Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim*, s.200.

98. Filibede Camii Kebir Hatibi Hafız-ı Sani, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.218.

kendi okuduğu hutbeyi anlamaması durumunda, cuma namazında şüphe olduğu konusudur⁹⁹. Ancak hatiplerin de bu meseleyi iyi bilmedikleri konu ile ilgili sordukları şu sorudan açıkça anlaşılacaktır: “Acaba cuma namazında okunması ve dinlenilmesi farz olan hutbe, lafızları itibariyle mi yoksa manası itibariyle mi farz kılınmış? Her halde lafızları itibariyle olmayacak. Çünkü, hutbelerimizde Kur’an ve hadislerden başka şunun bunun sözleri olduğundan lafızların kutsiyeti yoktur. Eğer manası itibariyle farz kılınmış ise, hutbeleri, değil hatibin ahalinin bile anlaması farz oluyor. O halde, ayet-i kerime ve hadisler hariç vereceğimiz nasihatleri kendi lisanımızla versek olur mu? Bu husus ulemamız arasında tartışılmış hatta cevabı Arapça’dan başka olmaz diyerek verilmiş bile olabilir. Eğer öyle ise delilleri nelerdir?”¹⁰⁰

Hutbenin dili meselesi ile ilgili olarak bir hatip tarafından yukarıda sorulan soruyu, ulemeden, dergiye daha sonraki sayılarda cevap verilme ve konu Sırat-ı Müstakim sayfalarında tartışılmaya başlanılır. Sıratı Müstakim, bu konuda kendi cevabını ise bu tartışmalardan sonra vereceğini ifade etmektedir. İlgili soruya gelen ilk cevap, İmam’ı A’zam’ın başka dillerle hutbe okunabileceğine cevaz verdiğini, ancak imam Ebu Yusuf ve Muhammed’in bunu acz ve kudrete bağlayarak meseleyi açıkladıklarını ve ulema arasında kabul gören görüşünde bu olduğu yönündedir. Ancak, yazıda fezleke (özet) olarak ise fikhen şu cevabın verildiği vurgulanır: “Hangi lisanla olursa olsun okunması, cevaz-ı şer’iye iktiran eden hutbelerden, okuyan ve dinleyenler umumiyetle istifade edebilmeleri üzere, her kavmin kendi lisanları üzerine hutbeler tertip ve tahrir edilmelidir. Yoksa arabiyetin üslûp ve şivesine lûgat ve meziyetlerine, kavaid ve inceliklerine vakıf olmayan Türkler için Arapça okunacak hutbelerden bir hüsn-i tesir meydana gelmez. Çünkü umuru malumeden olduğu üzere, söylenenden ne denildiğinin anlaşılması şarttır. Bu şart-ı mutlaktır. Bu sebeple, mütekellim ve muhatabına karşı mazmunuyla, mefhumuyla bihak-ın anlaşılacak olan kelimeler bir fayda vermez.”¹⁰¹

Hutbenin dili ile ilgili yukarıda gelen cevabı destekleyici diğer cevaplar da dergiye gönderilmeye başlanmıştır. Derginin 30 numaralı nüshasında da yine hutbenin, dinleyenler tarafından anlaşılması ile ilgili tarafı öne çıkarılarak, İmam-ı A’zam’ın verdiği cevaza dair fetvanın, günümüz şartlarında caiziyeti değil, belki vucubiyeti gerektirdiği ifade edildikten sonra, özellikle İmam Yusuf ve Muhammed’in kudrete dair verdikleri cevazın ise, yine hatiplerimizin acziyetlerinin bu kadar apaçık

99. Filibede Camii Kebir Hatibi Hafız-ı Sani, “Hutbelere Dair, *Sırat-ı Müstakim*, s.218.

100. A.g.m. s.218. Sırat-ı Müstakim bu meselenin en önemli olduğunu ve ulemanın cevabını beklediğini ekler. Ama hiç bir sayıda görebildiğimiz kadarıyla kendi cevabını vermez.

101. Antakya Ulemasından Bereketzade Safvet, “Hutbelere Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, s.10.

meydanda olmasından dolayı -ki hutbelerde tegannili, seciyeli, yanlış kelimeler kullanarak hutbe okumaları bunu göstermektedir- bu acziyet ortadır, bu sebeple, hutbelerin halkımızın anlayacağı bir dille okunması da caiz değil belki daha evladır¹⁰² denilmek suretiyle hutbenin dilinin halkın anlayabileceği dilin olması yönünde hem fıkhi hem de içinde bulunulan durum göz önünde tutularak destekleyici bir yorum getirilmektedir. Ancak, bu cevaplarda istisna tutulan, Arapça olarak kalabileceği söylenen kısım olan ayet ve hadislerin manalarının verilmesinden daha çok, hutbede Allah'ı zikir, sena ve tahmidin hutbenin rüknü olduğu için, bu Arapça okunsa ve cemaat bundan bir şey anlamasa farz yerine getirilmiş olacağı¹⁰³ ifade edilerek hutbenin bu kısmının, Arapça olarak kalması şeklindedir.

Ancak, Sırat-ı Müstakim sayfalarında hutbenin yerel halkın halkın anlayabileceği bir dil ile yani Türkçe ile okunabileceğine dair gönderilen yazılar yayınlanırken, diğer taraftan da hutbeyi şekil, içerik ve bu anlamda anlaşılma yönünden tenkit eden ve fakat bunların Arapça olarak korunması gerekmiş gibi ima edilen yazıların da çıktığı görülür. Bu yazılardan birinde ise hutbelerin nasıl olması gerektiği ile ilgili yazısının arkasına o hafta cumada okuduğu hutbenin beğenilmesi sebebiyle, birçok kimsenin kendisinden bunu istediğini, ancak herkese ayrı ayrı veremeyeceği için dergiye gönderdiğini ve her hafta da göndereceğini¹⁰⁴ söyleyen hatibin Arapça hutbe örneği¹⁰⁵ de ekleyip gönderdiği yazısıdır¹⁰⁶. Ancak,

102. Mehmed Ferid, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, s.58-59.

103. A.g.m., s.58.

104. Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbeler Nasıl Olmalı", *Sırat-ı Müstakim*, s.134.

105. Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan bu Arapça hutbe örnekleri için mesela bkz. Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbe 1", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 61, 20 Şevval 327-22 Teşrinievvel 325, s.134-135; Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbe 3", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 63, 4 Zilkade 327-5 Teşrinisani 325, s.169. Bu hutbeler yeni muhtevalı ve örnek hutbeler olarak yazılıp yayınlanmış olmasına rağmen, daha sonra hem muhteva hem de seciyeli olmalarından dolayı tenkide uğramışlardır. Bkz. İbrahim Besim, "İntibah-ı İslam-İttihad-ı Müslimin Camilerde Hutbe ve Mevaiz-i Diniye Encümenleri", *Sırat-ı Müstakim*, s.95. Yazarın bu tenkide cevabı için bkz. Ali Şeyhu'l Arap "Sırat-ı Müstakim Risale-i İslamiyesine", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 111, 16 Şevval-8 Teşrinievvel 326, s.116.

106. Hutbelerin şimdiki yazılış ve okunuş şeklinin İslamiyet'te bir bidat-i seyyie olduğunu söyleyen Ali Şeyhu'l Arap, Sırat-ı Müstakim'e hatiplere örnek olması için gönderdiği hutbelerin onlar tarafından rağbet görmediğinden ve sanki onların eski hutbeleri terketmemek için söz verdiklerini daha sonraki bir yazısında belirtir. Ancak, o bu rağbetin, niçin olmadığı konusunu, hatiplerin rağbet göstermemelerinin sebebinin, onların Arapçaları olmamaları sebebiyle anlayamadıklarından olduğu şeklinde yapılacak basit bir yorumu dahi zikretmemektedir. Ancak, bu yorumu yapmayan yazar, aslında Arapça hutbelerinin beğenildiğini fakat Türkçe tercümesinin de yayınlanılmasının istenildiğini, bunun ise kendisi ile ilgili değil, dergi ile alakalı bir husus olduğunu söyler. Hutbenin Türkçe okunması konusundaki görüşünü ise hatibin hamiyeti veya resmi iktidarın zorlaması ile ilgili olduğu şeklinde açıklayarak izah eder. Bkz. Ali Şeyhu'l Arap, "Sırat-ı Müstakim Risale-i Muhteremesine", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 66, 26 Zilkade 327-26 Teşrinisani 325, s.210-211. Bu

dönemin kültür durumu gözönünde alındığında, cemaatin içerik bakımından zaman ve zemine uygun hale getirilen ve Arapça irad edilen bu hutbeyi nasıl anlayıp da takdir ettikleri bir merak konusudur. Sırat-ı Müstakim'de Arapça yayınlanan bu hutbeye, yazarın yazısından çıkardığı sonuçla, hutbenin Türkçe okunamayacağı sonucuna varan bir kişi tarafından, hemen akabindeki sayıda ufak bir tarzda da olsa bir tenkit gelir. Makale sahibi yine anlaşılma meselesine dikkat çekerek, sadece Arapça bilenlerin anladığı gibi hutbeden gerçek maksada ulaşamayacağı, bunun, ancak bütün cemaatin anlamasıyla olabileceğini söyler. Fakat, yazıda, yazarın çözüm olarak, cumada okunan hutbelerin Hindistan'da da geçerli olan, önce Arapça daha sonra da özetle mahalli dil ile okunması şeklinde karışık ve sıkıcı bir yolu da teklif ettiği görülür¹⁰⁷.

Hutbelerin dili meselesi ile ilgili Sıratı Müstakim'de bu konuda, Arapçası korunarak önce veya sonra mahalli dille hutbenin cemaata anlatılması gibi karışık yolları teklif eden yazıların yanısıra, kesin Türkçe olmayacağı hatta öncesinde ve sonrasında da Türkçe'sinin açıklanmasının cemaati sıkacağı gibi bir gerekçeyle bu teklifi de kabul etmeyen ve açıkça tavrı koyan bir yazı yayınlanır. Yazı şöyledir: "Camilerimizde okunmakta olan eski hutbelerin, yeniden tahrir ve tilaveti ve Türkçe'ye de tercümesi bazı kimseler tarafından arzu edilmekte olduğu Sırat-ı Müstakim'de görülmektedir. Hutbelerin Türkçe'ye tercümesi, bidat-ı seyyiedendir. Yine selamet ve tesirlerinin olmayacağı cihetiyle de ulema indinde caiz görülmeyeceği tabiidir. İkinci olarak ise, cümlelerin malumu olduğu veçhile, mesela kırk satırlı uzun hutbeler eskiden beri Arabistan'da bila teganni kıraat olunagelmekte ve ekser ahali Türk olan bilad-ı sairede ise muhtasar olarak tarz-ı mahsusda kezalik kadimen kıraat ve tilavet olunmakta olmasını ve tarz-ı mezkur ile uzun hutbe okunması ise cemaatin çoğunluğunun manalarını anlayamayacakları ve kıraatin pek uzun süreceği sebebiyle tenfir-i cemaati mucip olacağından mevaiz-i müfidiye şamil, muhtasar olarak ulema-i alamin tertib-i hutbe ile huteba efendilere hediye buyurmaları lazime-i halden görülüyor."¹⁰⁸ Ancak, bu yazıya hemen iki nüsha sonra sert bir cevap gelir. Yazar 69. nüshada ifade edildiğinin aksi-

yazısının hemen arkasında yine bir Arapça hutbesi yayınlanır ve Sırat-ı Müstakim'de de yayınlanan bu hutbenin ise Türkçesi verilmemiştir. Bkz. Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbe 4-5", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 66, 26 Zilekade 327-26 Teşrinisani 325, s.211. Sırat-ı Müstakim'in Sebilürreşad adını alması ile beraber, derginin ilk nüshasında en, önemli görevlerinden birisinin de hutbelerin asli şeklini alması ve halkın efkarını tenvire, ahlakını tehzibe hizmet etmek üzere hutbeler yayınlayacağını duyurmasına rağmen ("Hutbe ve Mevaiz", *Sebilürreşad*, s.12), Ali Şeyhu'l Arab'ın Arapça hutbelerini yayınlamaları. Mesela bkz. Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbe 25", *Sebilürreşad*, c.I-VIII, Adet 19-201, 26 Recep 1330-28 Haziran 1328, s.362.

107. Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.184.

108. Hafız eş-Şeyh Mehmed el-Celveti, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 69, 17 Zilhicce 327-17 Kanunievvel 325, s.263.

ne, İslamiyet daima terakki ve tealiyi ilim ve hüneri emreden bir din olduğu için, terakkiye taalluk edecek bir hususu, İslamiyet'in men etmesi mümkün olmadığı için de Türkçe hutbeler, "Halkın ibadet ve taatı ile **tenvir-i efkar ve tashih-i** ahlakına hizmet edeceği" gibi ilim ve hüner ile terakki ve tealiye sevk ve teşvik edeceği ve nasihat vereceği sebebiyle mahalli lisanla okunan bu tür hutbeler "bidat-ı hasene"dir, der¹⁰⁹. Fakat, yazarın daha sonraki cümlelerinden Hindistan örneğini de vermesiyle anlaşılan, Arapçası ile birlikte ondan evvel veya sonra hutbelerin Türkçe'sinin verilmesi olduğu anlaşılmaktadır ki, bu, savunduğu hutbenin amaçları ve şekli ile tezat teşkil etmektedir. Ancak Türkçe hutbelerin yayınlanmasını da istediğinin altını önemle çizer¹¹⁰.

Hutbenin mevza kısmının sadece Türkçe değil de Arapça okunduktan sonra -bunlar aslında Kur'an ve hadise göre hutbenin mutlaka Türkçe okunması gerektiğini ifade eden bir grup olmasına rağmen- Türkçe'sinin verilmesinin uygun olacağını veya tamamen Arapça olması gerektiğini savunanların en önemli gerekçelerinden birisi, İslamlar arasındaki dil ittifakının, din dili olması sebebiyle ancak Arapça ile sağlanabileceğidir. Hutbelerin içeriklerinin düzeltilerek, namazdan sonra mücmel olarak manalarının halkın anlayacağı dil ile verilerek Arapça okunmaya devam edilmesinin istenilmesi, bunun için önemlidir¹¹¹. Mesela Mustafa Sabri şöyle der: "Türkçe Kur'an okumak derecesinde olmamak üzere Türkçe hutbe usulü de hatiplerin ehliyet derecelerine göre iyi idare edilebilmesindeki müşkülattan başka, diğer lisanlar içinde örnek olarak gitgide Türk, Çerkez, Laz, Kürt ve Arnavut gibi muhtelif İslâm unsurlarının cuma ve bayram namazlarından başlayarak ayrı ayrı camilere bölünmeleri ve ayrılmaları gibi bir hal doğurur".¹¹² "Son zamanlarda ortaya çıkan İslam dini reformcuları, bazı fakihlerin gösterdiği şer'i cevazdan bilistifade hutbe-
rimizin Türkçe'ye çevrilmesini düşünmekle bizi Arap lisanından yavaş yavaş uzaklaşmaya teşvik etmiş bulunuyorlar. Buna karşı benim de Türkler'i yavaş yavaş araplaştırmak istediğim zannolunmasın. Ben dünyanın her tarafına yayılan Müslümanların aralarında ortak bir tanışma ve anlaşma bağı olmak üzere Arapça'yı münasip görüyorum."¹¹³ Demek oluyor ki, o ana dili ile hutbe okunması meselesine, İttihad-ı İslam açısından karşı çıkmakta ve birliğin sağlanmasında Arapça'nın en önemli araçlardan biri olduğunu söylemektedir. Yine Beyanu'l Hak'dan çıkan bir yazıda, Arapça'nın öğretilmesindeki en önemli iki amaçtan birisi olarak, din

109. Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *Strat-ı Müstakim*, s.297.

110. A.g.m., s.297.

111. Abdüllatif Nevzad, "Beynel İslam Müşterek Lisan", *Sebilürreşad*, c.X, Adet 242, 25 Cemaziyelula 1331-18 Nisan 1329, s.133.

112. Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, 3. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s.195.

113. A.g.e., s.248-249.

dili olması sebebiyle birliğin sağlanması ve hatipleri Arapça hutbe vermeye muktedir hale getirmektir denilmektedir¹¹⁴.

Hutbenin dili konusunda başlayan bu tartışma, Arapça okunması gerektiği ile ilgili mezhebimize de uymayan görüşten uzaklaşmaya ve Arapça'yla beraber Türçesi'nin de verilmesi gerektiği ile ilgili önerilerden sonra artık yavaş yavaş Arapça'nın da tamamen bırakılması ve mevze kısmının sadece Türkçe'sinin okunması gerektiği ile ilgili fikirlerin de ortaya çıkması yolunda cereyan etmiştir. Bu tür bir yazıda Türkçe hutbe okumanın bidat-ı seyyie olduğu söylenen makaleye de tepki gösterilerek aksine bidat-ı hasene olduğu, sünnete uygun olanının tamamen mahalli lisanla olması gerektiği, hatta Peygamberimizin bugün yaşasaydı bu şekilde hareket edeceği vurgulu ifadelerle söylenir¹¹⁵. Hutbenin dili meselesi ile ilgili bundan sonra da Sırat-ı Müstakim'in 69. nüshasında yer alan yazıya tepkiler gösterilmeye devam edilmiş, hatta hatiplerden bazıları Türkçe hutbe okuduklarını ve bu suretle bidat-ı seyyie değil, memur oldukları bir emr-i ilahiye hakkıyla yerine getirdiklerini ifade etmişlerdir¹¹⁶. Hatiplerin Türkçe hutbe okuduklarını dergiye yazmaları üzerine, hutbedeki gerçek maksadı anlayan hatipler olmalarından dolayı gelen bazı yazılarda da kendilerine teşekkür edilir. Hatta bu hutbelerin sırat-ı Müstakim'de yayınlanması istenir¹¹⁷.

Ancak, tartışmaların hutbenin sırf Arapça ve bu aşamadan sonra Arapça'sından sonra Türkçe'sinin verilmesi fikirlerinden sonra, hutbenin dilinin, Kur'an'dan "Ve ma Erselna min rasulin illa bilisani kavmihi liyu-

114. Mehmed Nesib, "(Medeniyet, Müessis-i Medeniyet Olan İslamiyet, Ulum-ı İslamiye) Ulema, Meslek-i İlmî", *Beyanül Hak*, Adet 11, c.I, 20 Zilkade 1326-1 Kanunievvel 1324, s.234-236.
115. Bir zat-ı muhteremin görüşüne göre Türkçe hutbe okumak bidat-ı seyyie imiş! Halbuki böyle bir şey olamaz. Halbuki, bir hatibin cemaatin anlamadığı bir lisan ile hitap etmesi bidat-ı seyyiedir. Niçin diye sorarsanız derim ki: Peygamber hiç bir zaman başka bir kavmin lisani ile hutbe okumadı. Peygamberin bir gün farisi hutbe okuduğunu bilen varsa çıksın isbat etsin. Bidat demek, sünnete muhalif hareket demek değil mi? Hitabet de sünnet-i seniyye ise, mutlaka bir lisan ile tekellüm değil, cemaatin konuştuğu dil ile vaaz, tebliğ-i ahkam hatta memlekete müteallik meselelerden bahistir. İşte bu ciheti dikkate alan Mısır hatipleri fasih lisani bile ihmal ediyorlar. Bir kazının hutbesini dinledim avam şivesindedir. Onlar değil kafiyeye, iraba dilin kaidelerine uymak için bile kendilerini mecbur görmüyorlar. Peygamber de bizim devrimizde yaşasaydı aynı bizim gibi hareket ederlerdi. "Ben insanlara akıllarının yettiği kadarıyla hitap etmeye gönderildim" buyuran Peygamber elbette tefhim-i meram için daha iyi bir yol bulamazlardı..." Bkz. M.S. Buhari, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, s.298.
116. Mesela bkz. Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 74, 22 Muharrem 328-21 Kanunisanı 325, s.354-346. Taşralardaki durum için bkz. Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Gözlemler (1916-1917)", s.111.
117. Ahmed Cavid, "Açık Mektup", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 77, 14 Safer 328-11 Şubat 325, s.395.

beyyine lehum..."¹¹⁸ ayetini delil getirerek, anlaşılabilmesi için mutlaka mahalli lisan ile yani Türkçe okunmasının farz olduğunu söyleyen ve bu açıkça savunan kişi, o dönemde Alimcan el-İdrisidir. O, hutbenin baş tarafındaki hamd ve senanın ise Arapça olabileceği görüşündedir¹¹⁹. Alimcan el-İdrisi'nin bu yazısından sonra ise, ikinci önemli diğer bir yazıda, Halim Sabit'e aittir. O, hutbelerin, bidatçilikten ve sırf gramfon gibi kuru kuruya dinlenmekten kurtarılarak, ıslahının ve asli şekline tekrar döndürülmesinin şu iki maddeyi yerine getirmekle gerçekleşebileceğini açıklar: "1- Hutbenin hamd, sena, temcid, şahadet kısımları tercüme edilmek şartıyla ayet-i kerime ve hadisi şerifleri Arapça olarak okunur, fakat bu hususta sünnet-i seniyyeden ayrılmamak seci', kafiye hatırı için, sekamet terkibinden sakınmak gerekir. 2- Hutbenin "meviza", "iyilikleri emredip kötülüklerden nehy", "dua" kısımları da lisanı mahalli üzere irad olunur. Bu suretle, hutbenin bu kısımlarından maksat olan cihet de husul bulmuş olur. Zaten hutbenin bu kısımları anlaşılır bir lisan ile irad edilmedikçe hutbe de natamam kalır. Bu hal elbette kerahetten hali olmasa gerek."¹²⁰ Görülüyor ki, Halim Sabit, hutbenin dili konusunda çok açık ve net olarak anlaşılmayı ön plana çıkararak, Türkçeleşmeden yana olduğunu belirtmektedir.

Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad'ın aksine İslam Dünyası mecmuasında, memleketimizde de Orta Asya Türkleri'nde olduğu gibi Türkçe hutbe okumanın yaygınlaşmasına hizmet edebilmek açısından, orali bir hatip olan Niyaz Mehmed'in hutbeleri "Ana Diliyle Hutbe" başlığı altında derc edilir¹²¹. Ancak, dergide, bunun tesirlerinin görülmesini bırakın lehte ve aleyhte¹²² daha bir tenkidin gelmediğini, ancak Arap olan İstanbul'daki bir hatibin, bu uygulamayı başlattığı belirtilir. Kendilerinin ise bütün bu ilgisizliğe rağmen Türkçe hutbe yayınlamaya devam edecekleri ifade edilir¹²³. Aşağıda dönemin üç fikir akımının hutbe konusundaki fi-

-
118. "Biz her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (emredildikleri şeyi) açıklasın..." İbrahim, (13): 4.
119. Alimcan el- İdrisi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, s.264. Daha sonra aynı uslubu kullananlar çoğalmıştır. Mesela bkz. Hamiduddin, "İrşad Tarikleri 2", *İslam Dünyası*, s.25.
120. Halim Sabit, "Dinin Şekli-i Aslisine İrcayı Lüzumu", *Sebilürreşad*, s.275.
121. Mesela bkz. İmam Niyaz Menmed, "Hutbei Ula", *İslam Dünyası*, Adet 2, 18 Rebiülahir 331-14 Mart 1329, s.26-27; Nizay Mehmed, "Hutbe-i Cuma", *İslam Dünyası*, Adet 6, 15 Cemaziyelahir 331-9 Mayıs 329, s.89-90.
122. Dergiye lehte ve aleyhte bir yazı gelmemesine karşın, dergide yazan yazarların Türkçe hutbe konusunda konuştukları kimselerin, bu durumdan memnun olmadıklarını, gerekçesiz veya Peygambere dayandırarak gerekçelerini de bildirerek Türkçe hutbeyi kabul etmedikleri daha sonraki bir yazıda belirtilir. Bkz. Ebu'l Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.263-264.
123. *İslam Dünyası*, "Ana Dili ile Hutbe", *İslam Dünyası*, Adet 6, 15 Cemaziyelahir 331-9 Mayıs 329, s.88. *İslam Dünyası*, 6 numaralı nüshasında belirttiği üzere, ana diliyle hutbe okuyan hatiplerin sayısının çoğalmaları için Türkçe hutbe örnekleri vermeye devam eder. Çünkü, amaçlarının ümmeti irşat ve ikaz ve bunun da bilhassa hut-

kirlerini değerlendirirken de belirttiğimiz üzere, Türkçü veya Türkçü-İslamcı çevrelerin hutbenin mevza kısmının Arapçası hiç okunmaksızın, Türkçe olması konusunda gerek yayın organlarında gerekse yazdıkları eserlerde çok daha açık davrandıkları müşahede edilir.

İslam Dünyası'nda Rusya Müslümanları arasında hemen ekseriyetle her tarafta yaygınlaşmaya başlayan ana diliyle hutbe okunmasına dair, daha çok dil meselesi olarak ortaya konan, ancak terakki ve tealide, milletin fikrinin açılmasında kısaca modernleşmede hutbe dilinin ana dil ile olmasının zorunluluğu olarak ortaya çıkan bu fikirler, dinin sosyolojik rolü ile ilgili o dönemde yapılmaya başlanan tartışmaların da bir sonucudur. Gökalp'in daha sonraki senelerde camilere, insanların devam etmesinin azalmalarının sebeplerini söylediği¹²⁴ cümlelerle, İslam Dünyası'nda halkın rağbetinin özellikle cumaya devamının azalmasının nedenlerini, dinlediğini anlamaması, onun fikrini açmaması, fikri umumi oluşturmaması, horul horul uyutması ve halkın da sıkılğanlıktan, hoşlanmadığı için camilere rağbetin azaldığı yolundaki cümleler paralellik arz eder. Bugün Rusya Müslümanlarının ana diliyle hutbe sayesinde camileri doldurarak, nasıl uyandıklarının altı özellikle dil meselesine vurgu yapılarak çizilir. Şimdilik hiç olmazsa kısmen hutbenin Türkçeleştirilmesi istenir¹²⁵. Ancak daha sonraki yazılarında, özellikle anlaşılması gerekçesi ile beraber, İslam'ın içinde bulunduğu durumdan kurtulmasının yegane yollarından

beler yoluyla yapılacağına inandıklarını ifade ederler. Yine Rusya müslümanları arasında yayılmaya başlayan ve üç dört seneden beri Tatarca okunan hutbenin Türkçe olarak İstanbul'da da okunmasını istediklerini belirtirler. Hatta yazıda bunun tesirlerinin görüldüğü ve İstanbul'daki Ana Diliyle Hutbe okuyanların artmaya başladığını da söyler ve Niyaz Mehmed'in Türkçe bir hutbesini de yine yayınlarlar. Ancak, bu tür hutbeler yine Arapça'sından sonra Türkçesi de verilmek suretiyle irad edilmekte, mevza kısımları Arapçasız sadece Türkçe olarak verilmemektedir. Bkz. "Ana Diliyle Hutbe", *İslam Dünyası*, Adet 10, 13 Şaban 331-4 Temmuz 329, s.155-156. Türkçe hutbe örneği için bkz. Mehmed Niyaz, "Hutbe-i Cuma" *İslam Dünyası*, Adet 10, 13 Şaban 331-4 Temmuz 329, s.156-157.

124. "Meşihat-ı İslamiyye'nin umur-ı diyaniyye ile adem-i iştigalinden husule gelen zararlar yalnız cehalet-i diniyyenin intişarı ve itikadatin bozulmasından ibaret olmamıştır. Bunun bir neticesi de icra-yı ibadetin ve camilere mudavemetin gittikçe azalmasına yüz tutmasıdır. Acaba nüfusun azalması gibi, bu azalmanın da birtakım kabil-i izale sebepleri yok mudur? Mesela bir camide imamın ahlaklı, hatibin belig, vaizin hakim, müezzinlerle hafızların hüsn-i savte malik bulunmaları müdaviyelerinin artmasına mucib olmaz mı? Görülüyor ki, Meşihat-ı İslamiyye umur-ı diyaniyyeyi hüsn-i idare için imam vaiz hatip ile ahirihi gibi memurlarla, müftüler, medreseler ve ulum-ı diniyye mütehasısları yetiştirmek zaruriyetindedir. O halde bu memurları ve mütehasısları yetiştirmek için mesleki ve ihtisasi medreseler tesis etmesi iktiza eder. Bugün mevcut olan Medresetü'l Vaizin gibi bir de Medresetü'l Eimme ve'l Hutaba, Medresetü'l Müezzinin ve'l Kurra, Medresetü'l Meşayih teşkili lazım olduğu gibi bunun fevkinde olarak bir Medresetü'l Müderrisin'in tesisi de elzemdir." Bkz. "İtihat ve Terakki Kongresi Münasebetiyle", *İslam Mecmuası*, c.III, s.50, 1 Rebiülahir 1335-12 Kanunisanı 1332, s.1005-1006.
125. A.C., "Hutbeler Meselesi", *İslam Dünyası*, s.233; Canpulad, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, s.333.

birisinin de hutbenin ana diliyle okunması olduğu tekrar belirtilerek, dergi olarak hutbelerin Türkçe okunması gerektiğini daha açık bir şekilde belirtirler¹²⁶.

Bu dönemde hutbenin dilinin Türkçe olmasını savunan ve Türkçe hutbe örnekleri veren yayın organlarından birisi de İslam Mecmuası'dır. Mecmuada yine Rusya Müslümanlarının bu konuda katettikleri mesafe ve bundan elde edilen faydalar okuyuculara verilmeye çalışılır. Yazılarda, mahalli lisan ile hutbe meselesinin önemi, Rusya'da ana dili ile hutbenin yaygınlaşması sırasındaki eski yeni mücadelesinin örnekleri verilerek işlenmeye çalışılır¹²⁷.

Peki 1908 ile 1911 yılları arasında hutbenin dili ile ilgili yapılan tartışmalar sürerken, resmi merci olan Şeyhülislamlık ne düşünüyordu? Sırat-ı Müstakim'deki bir yazıdan da anlaşıldığı üzere Şeyhülislamlık da tartışmalara paralel olarak hutbelerin içeriğinin zaman ve zemine uygun olması gerektiği konusunda hem fikir olmasına hatta bu işle görevli bir meclis oluşturmasına rağmen, dili konusunda Arapça olması görüşündedir. Fakat hutbelerin dilinin Türkçe olması yönündeki başlayan temayüle itibar etmeyip daha önceki bir uygulama olan Kürsü Şeyhliği'nin canlandırılmasını temin ederek namazlardan sonra hutbelerin şerh ve izahını dil konusunda bir çözüm olarak görür ve bunu uygulamaya geçireceğini söyler¹²⁸.

1914'de İslam Mecmuasının 6. sayısında "Darü'l Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası" başlıklı yazıda, bir grup Gümüşhaneli vatandaş tarafından cuma ve bayram namazlarında hutbelerin Türkçe okunmalarının caiz olup olmadığının sorulduğu ve Bab-ı Fetvaca da Türkçe hutbe okumanın

126. Ebu'l Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, s.265. Dergi, bütün hutbe ile ilgili yaptıkları yayınlara ve Türkçe hutbe örnekleri yayınlamalarına rağmen, bu tesirin daha hala memleketimizde arzu edilen bir şekle ulaşmadığından de esefle bahseder. *İslam Dünyası*, Adet 17, 10 Zilhicce 331-27 Teşrinievvel 329, s.265. Derginin bu yazıları çerçevesinde, daha sonraki yazılarda okuyucular tarafından *İslam Dünyası*'nın bu faaliyetini destekleyen ve hutbenin Türkçe okunmasını isteyen yazılar gelmeye başlamıştır. Mesela bkz. Canpulad, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, s.332-333.

127. Mesela bkz. "Türkçe Hutbe", *İslam Mecmuası*, C.I, s.4, s.126.

128. "Cevami-i Şerifede Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, s.437. Meşihat'ın bu teşebbüsünün başarılı olmaması üzerine, bizzat Meşihat'tan hutbelerin hem dil hem de içerik olarak düzeltilmesi konusunda Rusya müslümanları örnek gösterilerek hemen tedbir alınması ve hutbelerin amaçlarına ulaşabilmesi için Türkçe okunması istenir. A.C., "Hutbeler Meselesi", *İslam Dünyası*, s.233. Bu tarihlerde diğer bir önemli faaliyet de İzmir Mutemer-i İlmiyesi Mukarrarati'nda alınan kararlardan birisinin hutbelerle ilgili olan maddesidir: "Madde 11: Hatip efendilerin, vazife-i hitabeti bihakkin ifa edecek kudret-i ilmiyeye vakıf bulunmaları ve hal ve zamana mutabık Türkçe ve Arapça bir hutbe mecmuası tanzim olunması istirham olunacaktır." Bkz. "İzmir Mutemer-i İlmiyesi Mukarrarati", *Sırat-ı Müstakim*, c.VII, Adet 177, 5 Safer 1330-12 Kanunisani 1327, s.3333.

tahrimen mekruh olduğu, hatta Bab-1 Fetvaca fetva isteyenin cezalandırılması talep edilmiş olduğu yazılıdır¹²⁹. Fetvayı biz görmedik. Ancak adı geçen fetva yine İslam Mecmuası'ndaki bir makalede şiddetli eleştiriye uğramıştır. Makalede Kur'an ayetleri, Peygamberin uygulamaları ve Hanefi mezhep imamlarının hutbenin dili ile ilgili görüşleri zikredilmek suretiyle ana dili ile hutbe okunmaz diyenlerin görüşünün tam aksi olması gerektiği ayrıntılarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır¹³⁰. Hutbe ile ilgili yapılanların Cumhuriyet dönemine kaldığı göz önüne alındığında dönemin sonuna kadar hutbenin dili ile ilgili Arapça olması veya bunun yanında Türkçe izah edilmesi ile ilgili teşebbüslerin dışında resmi olarak bir şey yapılmadığı söylenebilir.

Dil konusunda resmi makamlarca bir ilerleme kaydedilememesine rağmen, bu dönemde, yapılan tartışmaların bir kamuoyu oluşturması ve zaten meselenin Meşihatça ve diğer yöneticiler tarafından anlaşılması sebebiyle, din aydınlanması ve eğitimdeki ve bu anlamda medreselerdeki modernleşme çalışmaları çerçevesinde hutbeleri okuyan hatiplerin yetiştirilmesine yönelik gayretler ve yapılanlar vardır. Bunlardan en önemlisi Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'nın açılmasıdır. Yukarıda da açıklandığı üzere, ne imam ne hatibin yetişme tarzları, bu vazifeleri kendilerinden beklendiği gibi yapmalarına uygun değildi. Medresenin belirli bir kademesinden ayrılmış olanlar bu görevleri üstleniyorlardı. Hatiplik, imamlığa göre daha iyi bir eğitimi gerektiriyordu. Çünkü her hafta değişik konularda Arapça hutbe okumak oldukça yüksek bir tahsili gerektiriyordu. Fakat biraz gür ve güzel sesi olan kimseler, Arapça hutbeleri ezberlerler o şekilde ifa ederlerdi. Yine aldıkları aylıklar, görevlerinin diğerlerine göre daha hafif görülmesi sebebiyle geçimlerini sağlamaya yetmiyordu. Bu da imam ve hatipleri, geçimlerini sağlamak için görevleri ile uyuşmayan işler yapmaya sevk ediyordu. Bu ise, onları halkın gözünde düşürüyordu.

II. Meşrutiyet döneminin başlarında da imam ve hatipler vazifelerini ifa edebilecek bir eğitim sürecinden geçmiyorlardı. Hatta birçok kasaba ve köylerde imam ve hatip dahi yoktu¹³¹. İşte II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı gündeme geldiğinde, "bu derlere çare bulacak muktedir imam ve hatip yetiştirecek, onları doyuracak aylıklar verecek ve netice olarak da halka hizmet ve dine hürmet telkin eyleyecek" bir medresenin ihtiyacı duyuldu. Bütün bunların bir sonucu olarak 1913'te Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba kurulmuştur. Medrese, "*İmam ve Hatip*

129. "Darül-Hilafet Bab-1 Fetvasının Bir İftası", *İslam Mecmuası*, c.I, Adet 6, İstanbul 1330, s.190-191.

130. Mehmed Bahaüddin, "Makamı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle", *İslam Mecmuası*, c.I, s.9, 1329, s.261-266.

131. Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet İlmî Dergi*, c.27, s.4, Ekim-Kasım-Aralık 1991, s.114.

ler" ile "Ezan ve ilahi" olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Programı şu şekilde idi: İmam ve Hatipler Kısmı: Kur'an-ı Kerim Nazariyatı, Kur'an-ı Kerim Tatbikatı, Malumat-ı Kanuniye, İlm-i Kelam, Ahkam-ı Nikah ve Talak, Hitabet-i Arabiye Nazariyat ve Tatbikatı, Türkçe Hitabet, Ahkam-ı İbadet. Ezan ve İlahi Kısmı: Kur'an-ı Kerim Tatbikatı ve Nazariyatı, Ezan ve İlahi Nazariyatı ve Tatbikatı¹³².

Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba ders programına göre bir medreseden daha çok bir kursa benzemektedir¹³³. 1916 Kongresinde bir Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'nın kurulmasının istenmesi¹³⁴ de bunu doğrulamaktadır. 1919 yılında toplam dokuz talebenin tahsil gördüğü, bunlardan dördünün her iki şubeye de devam ettiği anlaşılmaktadır¹³⁵. Yine aynı tarihte Ramazan ayındaki irşat faaliyeti ile ilgili olarak "Eimme-i Kuranın ekserisinin iktidarsızlığından"¹³⁶ söz edilmektedir. Bunlar, medresenin memleketin ihtiyaçlarına uygun olarak tesis edilmediğini veya en azından kendisinden bekleneni veremediğini göstermektedir¹³⁷.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ine bağlı olarak açılmış olan Medresetü'l-Vaizin ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba 1919 senesinde yine aynı adlarla iki şube olarak "Medresetü'l-İrşad" adı altında birleştirilmiştir. Yönetimi ise Makam-ı Meşihat'e bağlı olan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye'ye bırakılmıştır¹³⁸.

6. Dönemin fikir akımlarının hutbe konusundaki düşünceleri

Bu dönemde hem yayın organları hem de savunucuları açısından üç büyük fikir akımından bahsedilir: İslamcılık, Batıcılık, Türkçülük¹³⁹. Şimdi bu üç büyük fikir akımının hutbeler konusundaki görüşlerini belirtelim.

132. Ergin, c.I-II, s.163.

133. Yazıcı, a.g.m., s.114, Krş. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993 (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), s.286-287.

134. "İttihat ve Terakki Kongresi VIII", *Tanin*, No.2814, 14 Teşrinievvel 1916, s.3.

135. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye Taşra Teşkilatı", *Ceride-i İlmiyye*, c.V, Aded 48, Zilkade 1337, s.1515.

136. Yazıcı, a.g.m., s.114'den naklen.

137. Bu konuda ayrıca bkz. Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Dergah Yayınları, İstanbul 1983, s.314-315; Yazıcı, a.g.m., s.114; Zengin, s.287.

138. *Ceride-i İlmiyye*, c.V, Aded 51, Rebiülevvel 1338, s.1639.

139. Bu fikir akımlarının İslamcılık, Batıcılık, Türkçülük sözcükleriyle adlandırılmaları, Rusya'dan gelen Türkçülük düşüncesinin etkisi altında başlamıştır. Rusya'da Rus aydınları arasında kullanılan Batıcılar, İslavlar, Ruslar terimlerinin etkisi altında o gelenekten gelen Rusyalı Türkçüler, Karşıtlarına Batıcı, İslamcı adlarını takınca, onlar da karşılık olarak onlara Türkçü adını taktı. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi., Ankara 1973, s.363.

Hutbelerin kullanılış amaçları konusunda hutbenin içeriği farklılıklarına rağmen -ki bu onların çağdaşlaşma, din, kültür, siyaset anlayışı farklılıklarından kaynaklanır- her üçü de ortak bir noktada buluşmaktadırlar. Özellikle dönemin "terakki" kavramı çerçevesinde halkın hem dünyevi hem de uhrevi konularda aydınlatılması, İslam'ın mani-i terakki olmadığını ortaya konulması, İslam'ın akli ve tabii bir din olduğunun ispatı, hurafe ve bidatlerden İslam'ın temizlenmesinin... en önemli yollarından birisi hutbelerdir.

Yine hutbelerin içeriğinin zaman ve zemine uygun hale getirilmesi, verilmiş usulünün geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, kontrol edilmesi, imamların liyakatli hale getirilmesi ve bu yönde modern eğitim kurumlarının açılması konularında da üç fikir akımı birlik içindedirler¹⁴⁰.

Ancak bütün bunların gerçekleşmesinin vasıtası olan dil meselesinde, farklı düşüncelere sahiptirler. İslamcı taraf bu konuda ikiye ayrılmıştır. Birincisi, hutbenin sırf Arapça olması gerektiğini savunurken, ikinci grup Arapça olmakla beraber Türkçe'sinin de halkın anlayabilmesi için Arapça'sının arkasından verilmesi gerektiğini söyleyenlerdir. Türkçü kesim ise, aralarında Arapça'sından sonra Türkçe izahının yapılmasını isteyen küçük bir grup olmasına rağmen, çoğunluk hutbenin dilinin Türkçe olması görüşünde birleşir. Batıcı taraf ise, "Cuma günleri hutbelerin Arapça'yı anlamayan Türk cemaatine Arap dilinde okunması kadar ve akl-ı selimi isyan ve ikraha sevk eden bir şey yoktur."¹⁴¹ diyerek hutbenin dilinin kesinlikle Türkçe olması gerektiği konusunda kesin tavır koyar.

İletişimde mesajın yerine ulaşmasının şartı, verici ile alıcı arasında ortak iletişim aracının kullanılmasıdır. Eğer gerek yaygın din eğitimi olarak gerek başka bir amaçla hutbeyi bir iletişim vasıtası olarak kullanıyorsanız, o zaman ortak iletişim aracını temin etmek gerekir. Bu da verici ve alıcının kullandığı ortak dildir. Yukarıdaki incelemelerden de anlaşıldığı üzere hutbenin şekli, içeriği ne kadar düzeltilirse düzeltilsin, hatip ne kadar iyi yetiştirilirse yetiştirilsin iletişim gerçekleşmedikçe amaca ulaşılmış olmaz. Bu sebeple, hutbe konusunda bu dönemdeki tartışmaların yoğunlaştığı nokta, "dil"dir. Bu dönemin fikir akımlarından biri olan İslamcı akımın, Arapça hutbe konusunda özellikle birlik meselesinde açıklanması zor bir sebeple -ki birliği oluşturmayı fertler arasında teminin en önemli yolu iletişimidir- tavır koymalarının sebeplerini daha çok siyasi bir görüş olarak kabul etmek gerekir. Kur'an ve hadis kaynaklarında açık-

140. Batıcı akımın bu konulardaki fikirleri için bkz. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam, İslam'ın Mazisi, Hali İstikbali*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331, s.320; İ.H., "Pek Uyanık Bir Uykü (2)" *İçtihad*, No.57, 7 Mart 1329, s.1263; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, 1. Tabı, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1329, s.57-58.

141. Hanioglu, s.310'dan naklen.

ça bir yönlendirme olmadığı ve Hanefi mezhep imamlarınca da olumlu fetva verilmiş olmasına rağmen, sırf Müslümanlar arasındaki birliği sağlamak için hutbelerin Arapça okunması gerekir gibi bir gerekçe, aslında ittihadı değil ayrılmaya sebep olabilir. Çünkü, İstanbul'da ve ülkenin o dönem sahip olduğu diğer yerlerde Arapça bilen yok denecek kadar az iken, hangi millete mensup olursa olsun Osmanlı ülkesinde yaşamaları sebebiyle hemen hemen bütün tebaa Türkçe'yi biliyordu. Elbette Osmanlı ülkesinde yaşayanlar arasında Türkçe'yi bilmeyen Müslüman gruplar varsa bunlar kendi dilleri ile hutbe okumalıdır. Ancak, o topraklarda doğup, büyümüş ve Türkçe'yi ana dili olarak öğrenmiş insanları sırf etnik kimliğine bakarak başka bir millet olarak sayıp, hutbeleri Arapça'yı terk edip Türkçe olarak okursak aramızdaki birlik dağılır diye bir açıklamaya gidersek, ne milletin aydınlanmasını, birliğini, halka gitme hareketini ne de din kimliğinin ve bilgisinin gelişmesini sağlayabiliriz. Bütün bunlar ancak ortak dil olan ve herkesin anladığı Türkçe ile elde edilebilir. Arapça'sının yanında Türkçe okunmasını savunanlar ise tamamen hem pedagojik hem de kullanışlı olmayan bir yola tevessül ediyorlar demektir.

SONUÇ

Cumhuriyet öncesi dönemde hutbe meselesi ister modernleşme tartışmaları, ister bir din aydınlanması, isterse sadece hutbenin içerik, şekil, dil meseleleri açısından gündeme gelmiş olsun, bu tartışmalar bilinmeksizin hutbenin Cumhuriyet döneminde aldığı şeklin bilinmesi ve günümüzde de hutbeler konusunda söylenecekler ve yapılacaklar temelsiz kalacaktır. Yukarıdaki yazılanlardan da açıkça görüldüğü üzere hutbe ile ilgili daha sonra yapılanlar ve yapılmak istenenler, Cumhuriyet öncesinde yazılı yayın organlarında, nizamnamelerde, parti programlarında vb. gündeme gelmiş ve Cumhuriyet dönemi için önemli bir zemin hazırlamıştır.

Cumhuriyet öncesinin iletişim araçları göz önüne getirildiği ve bunlara bakışın olumsuzlukları da nazarı dikkate alındığı zaman, hutbenin ne denli önemli bir iletişim vasıtası olacağı açıktır. Bu sebeple, bu dönemde özellikle yaygın eğitimde önemli bir vasıta olarak hem din alanında hem de bu alan dışındakilerin halka anlatılmasında hutbe önemli bir iletişim vasıtasıdır. Bu dönemde söylenen ve yazılanlar hutbenin öneminin, yerinin anlaşılmasına sebep olmuş bu yönde uygulamalara girilmiş, ancak birçoğu da hazırlanan bu zeminle Cumhuriyet'e kalmıştır. Bugün hutbeler konusundaki gelinen noktayı tespit bu tür araştırmalarla mümkündür. Ancak günümüzde hutbe konusunda yapılması gerekenler ise sadece bunlarla sınırlanmaz. Maalesef, günümüzde hutbelerin bir yaygın din eğitimi vasıtası olarak nasıl en etkili bir biçimde kullanılabileceğine dair yapılan pedagojik araştırmalar azdır. Cemaatten gelen şikayetler hutbeler konusunda hem içerik hem şekil hem Türkçe'nin iyi kullanımı... ve hatiplerin iyi yetiştirilmesi gibi alanlarda çalışılması gerektiğini göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- A.C., "Hutbeler Meselesi", *İslam Dünyası*, Adet 15, 331-329, s.232-236.
- Abdullatif Nevzad, "Beynel İslam Müşterek Lisan", *Sebilürreşad*, c.X, Adet 242, 25 Cemaziyelula 1331-18 Nisan 1329, s.133-135.
- Abdurrahman el-Cezeri, *Kitabü'l-Fıkh ale'l-Mezahibi'l-Erbe'a*, c.I, Beyrut 1972.
- Ahmed Cavid, "Açık Mektup", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 77, 14 Safer 328-11 Şubat 325, s.395.
- , "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 64, 11 Zilkade 327-12 Teşrinisani 325, s.184.
- , "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 71, 1 Muharrem 328-31 Kanunievvel 325, s.297.
- Ali Şeyhu'l Arap, "Hutbe 1", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 61, 20 Şevval 327-22 Teşrinievvel 325, s.134-135.
- , "Hutbe 25", *Sebilürreşad*, c.I-VIII, Adet 19-201, 26 Recep 1330-28 Haziran 1328, s.362.
- , "Hutbe 3", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 63, 4 Zilkade 327-5 Teşrinisani 325, s.169.
- , "Hutbe 4-5", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 66, 26 Zilkade 327-26 Teşrinisani 325, s.211.
- , "Hutbeler Nasıl Olmalı", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 61, 20 Şevval 327-22 Teşrinievvel 325, s.134-135.
- , "Sırat-ı Müstakim Risale-i İslamiyesine", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 111, 16 Şevval-8 Teşrinievvel 326, s.116.
- , "Sırat-ı Müstakim Risale-i Muhteremesine", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 66, 26 Zilkade 327-26 Teşrinisani 325, s.210-211.
- Alimcan el-İdrisi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 120, 20 Zilhicce 328-9 Kanunievvel 326, s.263-264.
- , "İslah-ı Medaris Hakkında", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 122, 4 Muharrem-23 Kanunievvel 326, s.293-294.
- "Ana Diliyle Hutbe", *İslam Dünyası*, Adet 10, 13 Şaban 331-4 Temmuz 329, s.155-156.
- Ankaravi Rifat, "Taşra Müftü ve Müderris Efendilerinin Düş-i Hamiyet ve Fitnetine", *Be-yanü'l Hak*, c.IV, Adet 98, 21 Safer 1329-7 Şubat 1326, s.1830-1831.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- Aytaç, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
- Bediüzzaman Said-i Kürdi, "Ziya-yı Hakikat", *Volkan*, No.97, 16 Rebiülevvel 1327-25 Mart 1325-7 Nisan 1909, s.2-3.
- Bereketzade Safvet, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.II, Adet 27, 4 Safer 327-12 Şubat 324, s.9-10.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.
- Borthwick, B.M., "The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication", in *MEJ*, 21 (1967), s.295-308.

- Bulut, Mehmet, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimiindeki Yeri*, Ankara 1997, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Buyrukçu, Ramazan, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 166, Ankara 1995.
- Canpulad, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, Adet 21, 21 Safer 332-6 Kanunisanı 329, s.332-334.
- Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd 2", *İçtihad*, No.40, 1 Şubat 1327, s.983-989.
- , *İttihad-ı İslam İslam'ın Mazisi, Hali İstikbali*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.
- Ceride-i İlmiyye, c.V, Aded 51, Rebiülevvel 1338, s.1639-1643.
- "Cevami-i Şerifede Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 103, 19 Şaban 328-12 Ağustos 326, s.437-438.
- Çelebi, Ahmet, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, 2. baskı, Ter. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1983.
- "Darü'l Hikmeti'l İslamiye Taşra Teşkilatı", *Ceride-i İlmiyye*, c.5, Aded 48, Zilkade 1337, s.1512-1515.
- "Darül-Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası", *İslam Mecmuası*, c.I, Adet 6, İstanbul 1330, s.190-191.
- Dursun, Davud, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İşaret Yayınları, Bilimsel Araştırma Dizisi 1, İstanbul 1989.
- Ebu Bekir el-Kasani, *Bedaiu's-Sana'i fi Tertibi's-Şerai*, c.II, Nşr. Zekeriya Ali, Ali Yusuf, Mısır tşz.
- Ebu'l Kemal M. Akıl, Hutbe Nasıl Okunmalıdır? *İslam Dünyası*, Adet 17, 10 Zilhicce 331-27 Teşrinievvel 329, s.262-265.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Filibede Camii Kebir Hatibi Hafız-ı Sani, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 14, 2 Zilkade 326-13 Teşrinisanı 324, s.217-218.
- Hafız eş-Şeyh Mehmed el-Celveti, "Hutbere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 69, 17 Zilhicce 327-17 Kanunievvel 325, s.263.
- Hafız Mehmed Tahir, "Taşralarda Hutbe ve Hatipler", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 73, 15 Muharrem 328-14 Kanunisanı 325, s.331.
- Halim Sabit, "Dinin Şekl-i Aslisine İrcai Lüzumu", *Sebilürreşad*, c.XI, Adet 278, 11 Safer 1332-26 Kanunievvel 1329, s.272-275.
- , "Hutbelere Dair -1- Kable'l Bi'seti Hutbe", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 6, 5 Ramazan 326-18 Eylül 324, s.88-89.
- , "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 13, 24 Şevval 326-6 Teşrinisanı 324, s.199-201.
- , "Hutbelere Dair Hutbeler Hakkında Siret-i Nebeviye", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 12, 17 Şevval 326-30 Teşrinievvel 324, s.179-180.
- , Hutbelere Dair Ba'de'l-Bi'set-i Hutbe, *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 10, 1 Şevval 326-14 Teşrinievvel 324, s.154-155.
- Hamiduddin, "İrşad Tarikleri 2", *İslam Dünyası*, Adet 2, 18 Rebiülahir 331-14 Mart 1329, s.24-25.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev. İ. Süreyya Sırma, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981.

-----, Muhammed, *İslam Peygamberi*, c.I, Çev: M. Said Mutlu-Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1969.

Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.

"Hutbe ve Mevaiz", *Sırat-ı Müstakim*, c.I-VIII, Adet 1-183, 19 Rebiülevvel 1330- 24 Şubat 1327, s.11-12.

İ.H., "Pek Uyanık Bir Uyku (2)", *İçtihad*, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1264.

İbn Haldun, *Mukaddime*, c.I, çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.

İbn Kayyim el-Cevziye, *Zadü'l-Me'ad*, thk. Şuayb el-Arnaut Abdulkadir, 23. baskı, c.I, Beyrut 1989.

İbn Manzur, *Lisanü'l-Arap*, c.I.

İbrahim Besim, "İntibah-ı İslam-İttihad-ı Müsliminn Camilerde Hutbe ve Mevaiz-i Diniye Encümenleri", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 110, 9 Şevval-29 Eylül 326, s.94-97.

"İntibah-ı İslam", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 84, 4 Rebiülahir 328-1 Nisan 326, s.109-111.

İslam Dünyası, "Ana Dili ile Hutbe", *İslam Dünyası*, Adet 6, 15 Cemaziyelahir 331-9 Mayıs 329, s.88.

İslam Dünyası, Adet 17, 10 Zilhicce 331-27 Teşrinievvel 329, s.265.

"İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi", *Volkan*, n.75, 23 Safer 1327-3 Mart 1325, 16 Mart 1909, s.2-4.

"İttihat ve Terakki Kongresi II", *Tanin*, No.2808, 6 Teşrinievvel, 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Kongresi III", *Tanin*, No.2809, 7 Teşrinievvel 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Kongresi IV", *Tanin*, No.2810, 8 Teşrinievvel 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Kongresi Münasebetiyle", *İslam Mecmuası*, c.III, s.50, 1 Rebiülahir 1335-12 Kanunisanı 1332, s.1002-1007.

"İttihat ve Terakki Kongresi V", *Tanin*, No.2811, 11 Teşrinievvel 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Kongresi VI", *Tanin*, No.2812, 12 Teşrinievvel 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Kongresi VII", *Tanin*, No.2813, 13 Teşrinievvel 1916, s.1-2.

"İttihat ve Terakki Kongresi VIII", *Tanin*, No.2814, 14 Teşrinievvel 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Kongresi", *Tanin*, No.2801, 29 Eylül 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Kongresi" *İslam Mecmuası*, c. IV, s.49, 4 Safer 1335-17 Teşrinisanı 1332, s.987-994.

"İttihat ve Terakki Kongresi", *İslam Mecmuası*, c.II, s.48, 12 Muharrem 1335-27 Teşrinievvel 1332, s.975-978.

"İttihat ve Terakki Umumi Kongresi I", *Tanin*, No.2807, 5 Teşrinievvel 1916, s.1.

"İttihat ve Terakki Umumi Kongresi III", *Tanin*, No.2809, 7 Teşrinievvel 1916, s.1-2.

"İzmir Mutemer-i İlmiyesi Mukarrarati", *Sırat-ı Müstakim*, c.VII, Adet 177, 5 Safer 1330-12 Kanunisanı 1327, s.333.

- Jaschke, Gotthard, "Der Islam in der neuen Türkei" in *WI, N.S.I.* 1951, s.65-78.
- Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Karaman, Hayreddin, "İslami Uyanışın Öncüleri", *Toplum ve Bilim* 29/30, İstanbul 1985, s.103-115.
- Kaya, Yahya Kemal, *Türkiye'de Yaygın Eğitim*, Başbakanlık DPT Yayını, Ankara 1985.
- Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, 1. Tabı Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1329.
- Konyalı A. Atıf, "İslamda Ulum ve Fünun", *Beyanü'l Hak*, c.III, Adet 75, 23 Şaban 1328-16 Ağustos 1326, s.1456-1457.
- M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1332.
- , *Zulmetten Nura*, İkinci tabı, Sebilürreşad Kütüphanesi:6, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1331.
- M.S. Buhari, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 71, 1 Muharrem 328-31 Kanunievvel 325, s.297-298.
- Mısır'da Hutbelerle Mevaiz-i Diniyenin Temini Terakkisi Encümeni", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 102, 12 Şaban 328-5 Ağustos 326, s.404.
- Manisa Müderrisi Mehmed Emin, "Mekke-i Mukerreme ve Ceraid-i Arabiye", *Sırat-ı Müstakim*, c.II, Adet 45, 27 Cemaziyelahir 327-2 Temmuz 325, s.292-295.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.
- , *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, trc. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Mehmed Bahauddin, "Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle", *İslam Mecmuası*, c.I, s.9, 1329, s.261-266.
- Mehmed Emin, "Kürsü Şeyhleri: Selatin Şeyhliği", *Sebilürreşad*, c.XVII, Adet 427-428, Haziran 1335, s.88-89.
- Mehmed Ferid, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim*, c.II, Adet 30, 25 Safer 327-5 Mart 325, s.58-59.
- Mehmed Gıyaseddin, "Terakkiyi Temin İçin İslahı Vacip İki Esas", *İslam Dünyası*, Adet 4, 17 Cemaziyevvel 331, 11 Nisan 329, s.56-58.
- Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 74, 22 Muharrem 328-21 Kanunisani 325, s.345-346.
- , "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 82, 18 Rebiülevvel 328-17 Mart 326, s.61-62.
- Mehmed Nesib, "(Medeniyet, Müessis-i Medeniyet Olan İslamiyet, Ulum-ı İslamiye) Ulema, Meslek-i İlvmi", *Beyanü'l Hak*, c.I, Adet 11, 20 Zilkade 1326-1 Kanunievvel 1324, s.234-237.
- Milli Eğitim ve Din Hayatı (Tebliğ ve Müzakereler)*, Boğaziçi Yayını, İstanbul 1981.
- Muhammed Ebu Zehra, *el-Hatabe*, 2. baskı, Kahire 1980,
- Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, 3. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.
- Nişancı, Abdullah, "Milli Eğitim Sistemi İçerisinde Yaygın Din Eğitimi", *Milli Eğitim ve Din Eğitimi*, Ankara 1981, s.128-148.
- Niyaz Mehmed, "Hutbe-i Cuma", *İslam Dünyası*, Adet 10, 13 Şaban 331-4 Temmuz 329, s.156-157.

- , "Hutbe-i Cuma", *İslam Dünyası*, Adet 6, 15 Cemaziyelahir 331-9 Mayıs 329, s.89-90.
- , "Hutbei Ula", *İslam Dünyası*, Adet 2, 18 Rebiülahir 331-14 Mart 1329, s.26-27.
- Nesefi, *Tefsir*, c.IV, Beyrut, tsz.
- Pedersen, Jons, "Hatib", *İslam Ansiklopedisi*, c.V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.363-365.
- Prator, Sabine, *Türkische Freitagspredigten Studien zum Islam in der heutigen Türkei*, Berlin 1985.
- Sati Bey, "Medeniyet-i İslamiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.11, 1 Nisan 1327, s.181-189.
- es-Seyyid Sabık, *Fıkhu's-Sünne*, c.I, Beyrut 1969.
- "Türkçe Hutbe", *İslam Mecmuası*, c.I, Yıl 1, S.4., s.126.
- Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XLVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi", *Düstur*, Tertib-i Evvel II, 10 Safer 1290, s.177-179.
- "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi", *Düstur* Tertib-i Evvel III, 2 Ramazan 1331, s.500-504.
- Trabzonu A.A., "Hayretlerim ve Ümitlerim", *Beyanü'l Hak*, c.VI, Adet 132, 29 Şevval 1329-10 Teşrinievvel 1327, s.2386-2390.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garbcılık Cereyanı', *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.XIV, s.3-4, İstanbul 1948, s.585-630.
- , *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
- , *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, c.I, İstanbul Hürriyet Vakfı Yayınları 1984.
- , *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.
- "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l Hak*, c.II, Adet 39, 7 Şaban 1327-10 Ağustos 1325, s.877-879.
- Wensinck, A.J., "Hutbe", *İslam Ansiklopedisi*, c.V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.617-620.
- Yaşar, Mehmet, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yazıcı, Nesimi, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Gözlemler (1916-1917)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s.105-129.
- , "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu 24-27 Ekim*, İstanbul 1996 (yayınlanmadı), s.1-8.
- , "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet İlmî Dergi*, c.27, s.4, Ekim-Kasım-Aralık 1991, s.55-123.